

ALAMSAKSA LAENSÕNAD EESTI VANIMAS KIRJAKEELES

H. Liin

Soome-ugri keelte kateeder

Eesti keeles leidub arvukalt laensõnu mitmesugustest keeltest, eriti rohkesti aga alamsaksa ja saksa keelest. Käesoleva kirjutise ülesandeks ongi anda ülevaade 16. ja 17. sajandi kirjakeeles leiduvatest alamsaksa laenudest.

Sakslased tungisid Baltikumi juba 12. sajandil, ajal, mil Euroopa feodaalid ning kirik ristiõdade ja ristiusu levitamise ettekäändel püüdsid vallutada võõraid alasid. Uheks niisuguseks vallutusretkede sihtkohaks oli ka Balti mere idarannik, mille vastu tundsid huvi eriti sakslased, kes suunasid siia oma sõjakäigud ja kellel 13. sajandil õnnestus kohalikke rahvaid veristes võitlustes alistada.

Röövvallutajatele järgnesid peagi saksa kolonistid ja ametnikud, kes Baltimaadele hakkasid valguma peamiselt Põhja-Saksamaa aladelt, kus kõneldi alamsaksa keelt. Viimane levis ka üha rohkem vallutatud maal ja nii algas intensiivne ning sajandeid kestnud alamsaksa keele mõju eesti keelele.

Alamsaksa laenudele eesti keeles on tähelepanu juhitud juba umbes 300 aasta eest. Nimelt loetleb Heinrich Göseken oma grammatikas «Manuductio ad Linguam Oesthonicam», mis ilmus Tallinnas 1660. aastal, ligi 400 sakslastelt omandatud sõna ja annab ühtlasi sõnade saksakeelse algkuju (lk. 87—96). Göseken kõneleb küll üldiselt saksa laenudest, kuid esitatud sõnadest on osa ka alamsaksa alapära.

Järgmisena on saksa laensõnu eesti keeles käsitletud Anton Thor Helle teoses «Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache» (Halle 1732). Thor Helle on lk-del 321—324 nimetanud «harmoonilisi» ehk selliseid eestikeelseid sõnu, mis ühtivad teiste keelte sõnadega. Ka Thor Helle sõnaloetelu sisaldab alamsaksa keelest ülevõetud laene.

18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul on saksa mõjule eesti keeles tähelepanu juhtinud A. W. Hupel, kes oma sõnastikuga

varustatud grammatikas¹ on ristikesega märkinud saksa keelest eesti keelde laenatud sõnad. Märkimata on siiski jäänud rida kindlaid laene — *kinkima* (lk. 84), *louend* (lk. 128) jt., kuna saksa laenudeks on peetud sõnu *karbats* 'piits' (lk. 72) ja *passel* 'pastel' (lk. 174). Autor on nimetamata jätnud ka laenude üldarvu.

19. sajandi esimesel poolel tegelesid eesti keele uurimisega peamiselt kohalikud sakslased. Nii andis J. H. Rosenplänter ajavahemikus 1813—1832 Pärnus välja ajakirja «Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache», milles on pikemalt peatunud ka saksa laenudel eesti keeles, kusjuures tehakse juba vahet saksa ja alamsaksa laensõnade vahel.² Ligi 600-st loetletud laensõnast on enamik etümoloogiliselt õigesti määratud.

Samuti 19. sajandist pärineb E. Ahrensi katse koostada eesti keele etümoloogilist sõnastikku.³ Autor on käsitletud ligi 500 sõna, millest ta umbes 40 peab alamsaksa laenudeks. Osa tegelikult alamsaksa keelest pärinevaid laene on sõnastikus esitatud saksa laensõnadena (näit. *kaaluma*, *löuend*, *selts*), osa puhul on autor pidanud võimalikuks nii alamsaksa kui ka rootsi päritolu (*kapp*, *keed*, *pillama* jt.), osa sõnastikus antud etümoloogiaist ei ole aga õiged (*kadakas* — asks *kaddik*, *laat* — sks *Laden*, *muld* asks või rts *mull* jt.).

Vaatamata oma ebatäielikkusele ja ka mõningatele vääretümoloogiatele on Ahrensi sõnastik hinnatav katse eesti keeles esinevate laensõnade algupära selgitamiseks.

Balti saksa autoritest on saksa laensõnu eesti keeles käsitletud veel K. Körber⁴ ja dr. Schulz-Bertram.⁴

K. Körber on oma grammatika sõnastikuosas ristikesega märkinud umbes 400 saksa laensõna, kusjuures ta ei eralda aga vanemaid germaani ja alam- või ülemsaksa laene. Autor on märkimata jätnud ka mõned kindlad laenud, nagu *kärid*, *löwwi* jt.

Dr. Schulz-Bertrami esitatud sõnade valik on juhuslik, ka on autori poolt nimetatud eesti keeles leiduvate laensõnade arv (372) tunduvalt väiksem tegelikust laenude arvust. Tähelepanu väärib aga dr. Schulz-Bertrami katse anda laensõnade põhjal ülevaade alamsaksa ja saksa häälikute vastetest eesti keeles (lk. 17—18).

Läänemeresoome keeltes avalduva germaani ja seega ka alamsaksa mõju uurimisel on suur tähtsus V. Thomseni teosel «Den gotiske sprogklassen indflydelse på den finska» (København 1869).

¹ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage, Mitau 1818.

² Vrd. J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache, H. X, Pernau 1818, lk. 148—158; H. XVI, Pernau 1822, lk. 100—131.

³ Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, Reval 1843 (raamatu teine parandatud trükk ilmus a. 1853).

⁴ Vrd. K. Körber, Kleine Ehstnische Hand-Grammatik, Dorpat 1867; Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen von Dr. Bertram, Dorpat 1868.

Kuigi autor tegeleb peamiselt vanemate germaani laenudega, on ta tähelepanu juhtinud liivi ja eesti keeles ilmnevale (alam-)saksa mõjule⁵ ja maininud ka alamsaksa laene eesti keeles.

Saksa laene eesti keeles vaatleb samuti A. Ahlqvist teoses «Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen» (Helsingfors 1875). Autor ei eralda aga alam- ja ülemsaksa laensõnu.

Alamsaksa laene eesti keeles on 19. sajandil käsitletud ka lühemates või pikemates artiklites — Eesti alal balti sakslaste poolt peamiselt Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamatutes (Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft), väljaspool Eestit soome keeleteadlaste poolt sajandi lõpul Soomes ilmuma hakka- vates perioodilistes väljaannetes «Virittäjä», «Suomalais-ugrilai- sen Seuran Aikakauskirja» (Journal de la Société Finno-ou- grienne), «Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia» (Mémoires de la Société Finno-ougrienne) ja «Neuphilologische Mitteilun- gen».

20. sajandi esimesel veerandil lisanduvad välja- annetele Eestis veel «Eesti Kirjandus», «Eesti Keel» ja «Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis (Tartuensis). Huma- niora B» uus seeria, Soomes aga «Finnisch-ugrische Forschun- gen».

Avaldatakse esimesed eri artiklid alamsaksa mõju kohta eesti keeles. Neist H. Ojansuu uurimus «Über einige niederdeutsche lehnwörter des estnischen» (Suomalais-ugrilaisen Seuran Aika- kauskirja XXIII, 13, Helsingi 1906) on esimene pikem kirjutus, mis on pühendatud alamsaksa laensõnadele eesti keeles.

Paar aastat hiljem ilmus trükis W. Schlüteri ettekanne alam- saksa mõju kohta eesti keeles.⁶ Autor annab algul üsna ulatus-liku ülevaate häälikulistest seaduspärasustest üksikute (alam-) saksa sõnade ülevõtmisel eesti keelde ning esitab seejärel eesti keeles leiduvate (alam-)saksa laenude temaatilise loetelu, mis sisaldab ligi 400 sõna. Kahjuks pole Schlüter aga järjekindlalt eraldanud alamsaksa ja saksa laene, pealegi on ta oma loetelusse võtnud ka vanemaid germaani (*kuningas*, *põld*), slaavi (*pagan*, *rist*) ja balti (*ratas*) laene, jättes nende mitte (alam-)saksa pärit-olu enamasti märkimata.

Soome autoritest on 20. sajandi algul E. N. Setälä, H. J. Streng ja H. Ojansuu oma teostes⁷, mis käsitlevad peamiselt soome kee-

⁵ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 117.

⁶ W. Schlüter, Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche, mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen. Sitzungsbe-richte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1909, Jurjew—Dorpat 1910.

⁷ Vrd. E. N. Setälä, Bibliographisches verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germänischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen XIII, Helsingfors 1912—1913; H. J. Streng, Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakeieessä, Helsingi 1915; Heikki Ojansuu, Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmä. I, Jyväskylä 1916.

les leiduvaid laensõnu, nimetanud ka alamsaksa laene eesti keeles.

Eesti keeleteadlastest on 20. sajandil alamsaksa laene eesti keeles käsitlenud A. Saareste, J. Mägiste, E. Kobolt ja P. Ariste.

Mitmesuguste lühemate ja üksikuid laensõnu käsitlevate artiklite kõrval on A. Saareste alamsaksa laenudele eesti keeles tähelepanu juhtinud ka oma väitekirjas «Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes».⁸ Autor nimetab kindlate alamsaksa laenude kõrval selliseidki, mis peale alamsaksa keele võivad sama hästi pärineda mõnest teisest (näit. ülemsaksa või rootsi) keelest. Mõningate Saareste poolt esitatud etümoloogiate suhtes ollakse tänapäeval teisel seisukohal — nii näiteks peetakse sõnu *aampalk*, *pruut* ja *pull* alamsaksa, *päsmer* aga vene laenuks.

Saareste eelmainitud seisukohti arvustab W. Wiget pikemas artiklis⁹, milles ta esitab ühtlasi kriteeriume laensõnade algupära määramiseks.

Uuemaid laensõnu eesti keeles vaatleb A. Saareste artiklis «Kuidas kõneldi eesti keelt 400 a. tagasi?» («Olion» 1930); autor ei kõnele küll otseselt alamsaksa laenudest, toodud näidete järgi otsustades on aga enamik neist alamsaksa algupära (*kelder*, *künnima*, *oorsak*, *pruukima* jt.).

Alamsaksa laensõnu eesti keeles on käsitlenud ka E. Kobolt. Artiklites «Saksa laensõnu eesti käsitööliskeeles. Eesti *viplati* etümoloogia» («Eesti Keel» 1931), «Produktiivne saksa laensõna eesti keeles. Eesti *roovi* ja selle tuletiste etümoloogia ja semasioloogia» («Eesti Keel» 1932) ja «Eesti käsitööliskeele etümoloogilisest struktuurist. *Sae* ja *höövli* nimetused» («Eesti Keel» 1935) vaatleb autor ehitus- ja käsitöölaseid (alam-)saksa laene ning peatub saksa laensõnade häälikulisel ja tähenduslikul kirevusel eesti keeles.

1933. aastal ilmus ajakirjas «Eesti Keel» artikkel «Alamsaksa keel ja eesti keele uurimine» P. Aristelt, kes juba varemgi oli alamsaksa mõjule eesti keeles tähelepanu juhtinud. Nimetatud artiklis rõhutab autor, et kõige olulisem osa saksa mõjust liivi ja eesti keeles kuulub alamsaksa keelele, ja lisab, et laenude uurimisel tuleb peamist tähelepanu osutada rahvakeelele, millega eestlased rohkem kokku puutusid kui keskalamsaksa kirjakeelega.

Oma väitekirjas «Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles»¹⁰ on P. Ariste mõnede rootsi laenude puhul märkinud ka nende võimaliku alamsaksa või balti saksa algupära.

A. Saareste on 1933. aastal avaldanud «Eesti Entsüklopeedia»

⁸ Vrd. Albert Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, B VI, 1, Tartu 1924.

⁹ W. Wiget, Herkunft und Verbreitung der neueren germanischen Lehnwörter im Estnischen. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927, Dorpat 1928.

¹⁰ P. Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XXIX, 3, Tartu 1933.

II köites artikli «Eesti keel», milles ta eesti keele sõnavara käsitledes nimetab ka alamsaksa laensõnu ning püüab ühtlasi määrata nende laenamise aega.

Saksa ja alamsaksa laene eesti keeles on loetlenud veel J. Aavik oma teoses «Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika» (Tartu 1936). Kahjuks aga ei eralda autor, millised esitatud sõnadest pärinevad alam-, millised ülemsaksa keelest.

1937. aastal ilmunud artiklis «Mõningaid alamsaksa laensõnu» («Eesti Keel» 1937) esitab P. Ariste 25 alamsaksa laenu eesti keeles, mida seni vastavas kirjanduses pole mainitud või mille päritolu kohta autorid on olnud teistsugusel arvamusel.

Teoses «Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg» (Tartu 1937) on A. Saareste avaldanud ülevaate «Eesti keel XIII—XVI sajandil»¹¹, milles ta mainib ka käsitletud ajastul eesti keelde tulnud alamsaksa laene.

Ka L. Kettunen oma teoses «Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung» (Helsinki 1938) on eesti keeles esinevatele alamsaksa laensõnadele tähelepanu osutanud — autor on liivi keeles leiduvate alamsaksa laenude kõrval sageli esitanud ka vastavate eesti sõnade algupära.

Pikemalt on alamsaksa laensõnadel eesti keeles peatunud P. Ariste oma artiklis «Saksa laensõnadest 16. saj. eesti kirja-keeles» («Eesti Keel» 1940). Autor vaatleb üksikhaaval kõiki 16. sajandist säilinud eestikeelseid kirjalikke mälestusmärke ning loetleb neis leiduvaid alamsaksa laene.

16. ja 17. sajandi eesti keeles esinevaid alamsaksa laensõnu käsitleb A. Saareste oma artiklis «Eesti keel Rootsi-Poola ajal».¹² Autor märgib, et kõige rohkem on mainitud perioodil sõnu laenatud kohalike sakslaste toleaeegsest kõnekeelest — alamsaksa keelest.

Kõige ulatuslikum uurimus alamsaksa laensõnade kohta eesti keeles on P. Ariste «Georg Mülleri saksa laensõnad»¹³. Autor vaatleb G. Mülleri jutlustes leiduvaid alam- ning ülemsaksa laensõnu, loetleb neid alfabeetiliselt ja lisab tekstinäidiseid sõnade esinemise kohta. P. Ariste märgib ka autorid, kes loetletud laene juba varem on käsitletud, ja artiklid-teosed, milles laene on vaadeldud. Lõpuks rühmitatakse (alam-)saksa laensõnu ka temaatiliselt, puudutatakse nende tühevokaali küsimust ja esitatakse mõningaid häälikulisi märkusi.

A. Kask oma uurimuses «Lühike ülevaade eesti keelest ja selle

¹¹ Artikkel on ilmunud ka Eesti Keele Arhiivi Toimetiste sarjas — vrd. Andrus Saareste, Eesti keel XIII—XVI sajandil. Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 11, Tartu 1937.

¹² Artikkel ilmus teoses «Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg» (Tartu 1940) ja Eesti Keele Arhiivi Toimetiste sarjas — vrd. A. Saareste, Eesti keel Rootsi-Poola ajal. Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 18, Tartu 1940.

¹³ Paul Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XLVI, 1, Tartu 1940.

arenemisest» (Tallinn 1949) pole küll eraldanud alam- ja ülem-saksa laensõnu, kuid esitatud näidetest on enamik alamsaksa algupära.

Saksa laensõnu eesti keeles käsitleb ka A. Saareste oma teoses «Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust» (Lund 1952). Autor nimetab, et eesti keelde on imbunud rohkesti laensõnu kesk-alamsaksa murdest (mis XVI sajandini, osalt hiljemgi, oli Baltimaadel ametlikuks keeleks), siis veel Läänemeremail kujunenud nn. balti saksa murdest ja viimastel sajanditel muidugi ka saksa ühis- ja kirjakeelest. A. Saareste järgi on saksa keelest eesti keelde laenatud ligi 1000 sõna. Autor esitab arvukaid näiteid, ei eralda aga alamsaksa ja ülemsaksa laensõnu.

Rea alamsaksa laensõnu, mis alates 13. sajandist eesti keelde on tunginud, on loetlenud ka A. Kask teose «Eesti NSV ajalugu» I köites (Tallinn 1955, lk. 368).

Aastal 1958 ajakirjas «Keel ja Kirjandus» ilmunud artiklis «J. W. Boecleri eestikeelsed laulud 1678. aastast» on P. Ariste Boecleri sõnavarast kõneldes maininud ka selles esinevaid alamsaksa laene.

P. Aristelt on Emakeele Seltsi Aastaraamatus 1963. a. ilmunud ülevaade «Saksa laensõnad Heinrich Stahlil eesti keeles», milles autor esitab umbes 300 Stahlil leiduvat peamiselt alamsaksa laensõna koos tekstinäidistega, selgitab sõnade laenamise põhjusi ning kõneleb häälikulistest seaduspärasustest alamsaksa sõnade eesti keelde ülevõtmisel.

Peale nimetatud artiklite-teoste on ilmunud veel terve rida vähem ulatuslikke kirjutisi alamsaksa laensõnade kohta eesti keeles nii eesti kui soome ajakirjades; need artiklid on aga enamasti lühemad või käsitlevad ainult üksikuid alamsaksa laensõnu eesti keeles, mistõttu pole neid siinkohal ka eraldi mainitud.

Alamsaksa laene tuli eesti keelde tõenäoliselt juba 13. sajandil esimeste kolonistide ilmumisega. Tänapäeval pole aga enam võimalik kindlaks teha, missugused alamsaksa laenudest nii kauges minevikus eesti keelde üle võeti, sest 13.—15. sajandist on säilinud ainult üksikuid eestikeelseid sõnu ja lausekatkendeid käsikirjades. Alamsaksa laenude olemasolu meie keeles saab tõestada alles esimeste eestikeelsete tekstide põhjal, mis pärinevad 16. sajandist. Kuid needki vähesed tekstid on lühikesed või katkendlikud, nii et laensõnade jälgimiseks ei leidu neis kuigi palju materjali. Ulatuslikumad eestikeelsed käsikirjad ja esimesed terviklikud trükiteosed on pärit 17. sajandist; 17. sajandi eestikeelne kirjandus on küll peamiselt kirikliku iseloomuga ja sisaldab seega ainult teatud kitsale alale omast sõnavara, kuid siiski saab selles esinevate alamsaksa laensõnade põhjal nii mõndagi järeldada mõju kohta, mida sakslased maa päriselanikele avaldasid.

Järgneva ülevaate koostamiseks on kasutatud võimalikult kõiki kättesaadavaid eestikeelseid tekste 16. ja 17. sajandist.

16. sajandi materjalidest on vaadeldud Kullamaa vakuraamatuse Lelowi ja tundmatu kirjutaja poolt ajavahemikus 1524—1528 ülesmärgitud eestikeelsed palved, Wanradt-Koelli katekismuse katkendid ja Boieruse koostatud tekst, samuti ilmliku sisuga Juramentum I ja II, katkend «Liivimaa Talurahva Õigusest» ja Sigismund Awerbachile väljaantud tunnistus.

17. sajandi allikaist on uuritud kõigepealt neli vanimat eesti keele grammatikat — H. Stahli «Anführung zu der Esthnischen Sprach...», J. Gutsblaffi «Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam», H. Gösekeni «Manuductio ad Linguam Oesthonicam» ja J. Hornungi «Grammatica Esthonica».

Peale nimetatud grammatikate on läbi vaadatud veel vande- vormeleid ja kohtuprotokolle, piiskop Iheringi ametisse kinnitamise kirja eestikeelne tõlge ja kuninganna Kristiina kiri, juhu- luuletusi Brocmanni, Möllenbecki, G. Salemanni, Gösekeni, Göbeli, Tanstinsi, Saleniuse, J. Salemani, Laurentiuse, Himseli ja Lemckeni sulest, samuti tundmatu autori poolt koostatud pulma- laul, kindralkuberner Bengt Horni käsk «Meije Armolisseмба Kunningka / ninck se Rohtzi Kunningk-Ricko Rahdi-Issand...» aastast 1665 seoses hooraelu ja lapsetapmisega, «Voorimeeste tsunfti põhimäärus», eestikeelsed aabitsad aastaist 1694 ja 1698, plakat «PLAKKAT ja Käsk...» laevade riisumise kohta, Karl XI surma puhul kirjutatud matuselaulud, Eesti sõduri määrustik ja vandetekst, esimene poliitiline trükitud dokument eesti keeles «Se Sure-Wäggewa Rozi-Kunninga ja Herra polest...» poolakate sissetungimise puhul Liivimaa Rootsi alale ja veel mõned lühe- mad ilmliku sisuga eestikeelsed tekstid.

17. sajandi vaimulikust kirjandusest on kasutatud järgmisi tekste-teoseid: Georg Mülleri jutlused, «Agenda Parva», H. Stahli «Hand- und Haußbuch...», Rössihniuse «Catechismus Herrn D. MARTINI LUTHERI...» koos selle juurde kuuluvate osadega, H. Stahli «Leyen-Spiegel», «Hand-, Hauß- und Kirchenbuch...» trükid aastaist 1654—56, 1673 ja 1693, «Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament...», «Löhikenne Palwe-Ramat...», «Ehsti-Mah Wehhemb Lauo-Ramat...», «Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat» aastaist 1694—95 ja 1700, «Kurtze Catechismus- Fragen», «Kässi-Ramat...», katkendeid vana testamendi eesti- keelsest tõlkest ja Creidiuse uue testamendi käsikirjast, Turu käsikiri, Saaremaa käsikiri ja lõpuks veel rida erinevate autorite poolt koostatud jutlusi.

Kasutatud on ainult trükis ilmunud materjale kas originaal- teoste või äratrükkidena.

16. ja 17. sajandi eestikeelseid tekste lugedes märkame, et neis esineb alamsaksa laene küllaltki suurel arvul. Alamsaksa ja saksa algupära sõnade kõrval leidub ka heebrea, kreeka, ladina jne. keelest pärit olevaid sõnu, millega eestlased esmakordselt kokku

puutusid tõenäoliselt alamsaksa keele kaudu ja mida seetõttu käesolevas ülevaates käsitletakse alamsaksa laenudena.

Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles pärinevad mitmesugustelt elualadelt. Vaadeldgem neid allpool mõistealade järgi rühmitatult.

1. Usund ja kirik

Kiriku- ja usundialaste laenude hulgas võib kõigepealt eraldada rühma piiblist pärinevaid sõnu, mis eesti keelde on tulnud tõenäoliselt alamsaksa keele vahendusel. Sija kuuluvad ristiusu põhilised oskussõnad *epistel* (Müll)¹⁴ < kask *epistel(e)*¹⁵, *evangelium* (euangelion, euangelium) (Jur I) < kask *dat ewangelium*¹⁵ ja sellest tuletatud *evangelisch* (LSp) 'evangeelne' < kask *ewangelisch*¹⁵, (*k*)*ristlik* (christ(e)lik) (Ross) < ask *Christlik(en)*¹⁶, *bibel* (Müll) 'piibel' < kask *bibel*¹⁷, *sa(a)krament* (sac(k)rament) (WK) < ask *sacrament*¹⁸ ja *testament* (Müll) < ask *Testament*¹⁶.

Usundiga on seotud ka piiblist laenatud e b a m a i s t e o l e v u s t e nimetused *archengel* (Boier) 'peangel' — vrd. kask *arche-*, *archi-*¹⁵ ja kask *engel* ning *engel* (WK) < kask *engel*, *er(t)zengel* (Stahl HuH) 'peangel' — vrd. kask *ercze-*, *ertze-*, jne.¹⁵ ja kask *engel*, *kerub(im)* (cherub(im), cherub(in)) (Stahl HuH) 'keerub' < ask *Cherub*¹⁶ ja *serawim* (seraphim, seraphin) (Stahl HuH) 'seerav' < ask *Seraphim*¹⁶ ning kuradi nimetus *sat(h)an(as)* (sadan) (Stahl HuH) < ask *Sathan*¹⁶, samuti piibellikud mõisted *mammon* (Stahl HuH) < ask *Mammon*¹⁶, [taeva] *manna* (Stahl HuH) < ask *Manna*¹⁶, *paradis* (Müll) < kask *paradis* ja *sabbath* (Gutsl kk) < ask *Sabbath*¹⁶,

¹⁴ Eestikeelse sõna järel on sulgudes nimetatud teos või kirjalik mälestusmärk, milles sõna esmakordselt esineb (vrd. näidete allikad ja lühendid artikli lõpus).

Laensõnad on antud 16. ja 17. sajandi kirjaviisis, kusjuures kaasaegsele eesti keelele kõige lähem vorm on tavaliselt esikohal, teised vormid on aga antud sulgudes.

Eestikeelsetes sõnades on käesolevas artiklis järjekindlalt kasutatud väikest algustähte, kuigi osa 16. ja 17. saj. autoreid kirjutab ka eestikeelseid sõnu suure algustähega.

Trükitehnilistel põhjustel on f asendatud tähega s.

¹⁵ Alamsaksaakeelne vaste vt. A. Lasch — C. Borchling, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, Hamburg 1928—1934.

¹⁶ Alamsaksaakeelne vaste on võetud teosest «Biblia. Dat ys : De gantze Hillige Schrifft (Sassisch)», D. Mart. Luth., Wittenberch 1599.

¹⁷ Alamsaksaakeelne vaste vt. Karl Schiller — August Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Bd. I—VI, Bremen 1875—1881.

Et enamik alamsaksaakeelseid vasteid pärineb nimetatud teosest, on edaspidi alamsaksa sõnade allikad antud ainult teistest teostest võetud vastete puhul.

¹⁸ Alamsaksaakeelne vaste vt. Friedrich Georg von Bunge, *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch, zweite Abtheilung*, Bd. I—III, Riga—Moskau 1900—1914.

tempel (Müll) < asks *Tempel(s)*¹⁶ ja *mürr* (mirre, myrr) (Stahl HuH) < kasks *mirre* ning *wijrohk* (wi(h)ro(c)k, wyro(h)k) (Stahl HuH) < kasks *wirök*.

Piiblist on üle võetud ristiusu kuulutajate ja levi-
tajate nimetused (*a*)*postel* (Müll) < kasks *apostel*, *appos-
tel(e)*¹⁵ ja *evangelist* (Müll) < kasks *ewangeliste* (ev-, eu-)¹⁵,
pre(e)stèr (prehster) (HuH 1654) < asks *Preester*¹⁶ ja *proh-
we(h)t* (prophe(e)t) (Boier) < asks *Prophet(e)*¹⁶ ning neist
tuletatud nimi- ja omadussõnad *apostleus* (Vas T) 'apostliks olek'
— vrd. kasks *apostel*, *appostel(e)*¹⁵, *preesterdohm* (LSp) ~ *preest-
reus* (Vas T) 'preestriamet' — vrd. asks *Preester*¹⁶ ja asks *Preest-
terdom*¹⁶, *apostolisch* (LSp) ~ *apostlik* (Käsir) < kasks *aposto-
lisch*, *apostelik*¹⁵ ning *prophetisch* (Ross) 'prohvetlik' < asks
*Prophetisch*¹⁶.

Piibli kaudu puutus eestlane kokku ka mitmesuguste poliitiliste või usulistest rühmitustest, filosoofiliste voolude esindajate, erinevate preestrite jne. nimetustega. Eesti kirjakeelde tulid laensõnad *maccabeer* (LSp) 'teat. preestrisoo nimetus' — vrd. asks *Boeck Maccabeorum*¹⁶ ja *niggolad* (Vas T) 'teat. usulahk' < asks *Nicolaiten*¹⁶, samuti *saddu(t)ser* (sad(d)uceer, saduzeer) (Ross) 'alalhoidliku voolu esindaja vanaaja juutkonnas' < asks *Saduceer*¹⁶ ja *warise(e)r* (pharise(e)r) (Müll) 'Vana-Juudamaa teat. usulis-poliitilise partei liige' < asks *Phariseer*¹⁶ ning sellest tuletatud *phariseisch* (LSp) 'variseerlik' < asks *Phariseisch(en)*¹⁶, veel *epikurileine* (Vas T) < asks *Epicurer*¹⁶ ja (*s*)*toik* (Vas T) < asks *Stoicer*¹⁶, *levi(i)t* (leuit) ~ *lewiline* (lewitiline) (Stahl HuH) 'preestri abilise nimetus vanas iisraeli-juudi kultuses' — vrd. asks *de Leviten*¹⁶ ja *liberti(h)n(er)* (Stahl HuH) 'Jeruusalemma sünagoogide koguduse liige I saj. m. a. j.' < asks *Libertiner*¹⁶, *patriarch* (Müll) 'esivanem' < asks *Patriarche*¹⁶ ning *rabbi* (Stahl HuH) 'juudi kirjatundja aunimetus' < asks *Rabbi*¹⁶, *jesuwiter* (Müll) 'jesuiit' < asks *jesuiter*¹⁹, *jünger* (Stahl HuH) < asks *Jünger*¹⁶ ja *mar-ter(er)* (martler, martrer, mertler) (Müll) < kasks *martel*, *mart-*, *mertelere*.

Teisest küljest on eestlane piibli vahendusel tundma õppinud ka selliseid sõnu, mis usundiga otseselt seoses ei ole, nagu mitmesuguste mineraalide, taimede jne. nimetused (vt. need). Viimastele lisanduvad *ehwa* (epha) (Gutsl kk) 'teat. teraviljamõõt' < asks *Epha*¹⁶, *legio(h)n* (Stahl HuH) 'suur hulk' < asks *Legion*¹⁶ ja *purpur* (Stahl HuH) 'punane värvaine või sellega värvitud riie' < asks *purpure*¹⁶, *purp(ur)(i)mantel* (Stahl HuH) — vrd. asks *Purpur mantel*¹⁶ ja *tol(l)pod* (tolbod, tolli

¹⁹ Alamsaksakeelne vaste vt. P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XLVI, I, Tartu 1940, lk. 10.

poht) (Stahl HuH) 'tollimaja' < asks *Toll-bood*²⁰, *tölner* (Müll)
'tolliametnik' < kasks *tolner* ja warao (phar(a)o, waru) (Müll)
'Vana-Egiptuse kuningate tiitel' < asks *Pharao*¹⁶.

Lõpuks peab piiblist eesti keelde tulnud laensõnade hulgas mainima veel rahvaste või linnade ja maakohtade elanike nimetusi ning neist tuletatud omadussõnu. Siia kuuluvad *alexand(r)er* (Stahl HuH) < asks *Alexanderer*²¹, *ammoniter* (Elab jtl 1654) ~ *amoriter* (LSp) < asks *Amoniter* ja asks *Amoriter(en)*, *arab(er)* (Stahl HuH) < asks *Araber*, *egipter* (Stahl HuH) < asks *Egypter*, *elamit(er)* (Stahl HuH) < asks *Elamiter*, *eweesser* (epheser) (LSp) < asks *Epheser*, *gadareener* (Vas T) < asks *Gadarener*, *galater* (LSp) < asks *Galater*, *gali-leer* (Müll) < asks *Galileer*, *gergese(e)ner* (LSp) < asks *Gergesener*, *(he)ebre(e)r* (hebräer) (Müll) < asks *Hebreer*, *hetiter* (Stahl HuH) < asks *Hethiter(en)*, *israel(l)it(er)* (iðraelit) (Müll) < asks *Israeliter*, *juda* (Müll) < asks *juda*, *chaldeer* (LSp) < asks *Chaldeer*, *koloser* (colosser) (LSp) < asks *Colosser*, *korinter* (corint(h)er) (LSp) < asks *Corinther*, *greek* (gre(c)k, grehk, gräk) (Stahl HuH) < asks *Greken*, *kreter* (creter, kret(h)) (Stahl HuH) < asks *Kreter*, *kyren(er)* (cirener, kire(e)n(er)) (Stahl HuH) < asks *Kyrener*, *meder* (meed) (Stahl HuH) < asks *Meder*, *moabbick* (Gutsl kk) ~ *moabit* (Skragge) < asks *Moabiter*, *part(h)er* (part) (Stahl HuH) < asks *Parther*, *rö(h)mer* (Müll) — vrd. asks *den Römern*, *samariter* (Stahl HuH) < asks *Samariter*, *sidooner* (sidohner) (KnKR 1694) < asks *Zidonier*, *sodomiter* (Elab Fr) < asks *Sodomider*, *tessalonik* (thessalonicher) (Stahl HuH) < asks *Thessalonicher*, *wilipper* (philipper) (LSp) < asks *Philipper*, *philister* (LSp) < asks *Philister*;

babylonisck (LSp) 'babüloonia' < asks *Babylonisch(e)*, *gali-leisch* (Stahl HuH) < asks *Galileisch(e)*, *(h)ebreisch* (ebraisch) (Stahl HuH) < asks *Hebreisch(en)*, *kananeis(c)k* (*cananeisch*, *cananäisch*) (Stahl HuH) 'kaanani' < asks *Cananeisch(e)*, *greekisch* (gre(c)kisch) (Stahl HuH) < asks *Grekisch(en)*, *nazare(n)us* (Ross) 'Naatsaretist pärinev' < asks *Nazarenus*, *römisck* (LSp) < asks *Römisch(e)*.

Alamsaksa keele kaudu on tõenäoliselt laenatud jumalateenistusega seotud mittesaksa algupära sõnad *meß* (meese, misse) (Müll) < asks *Messe*²², *pater* (Müll) 'meieisa palve' < kasks *paternoster* ning *psalm* (Müll) < kasks *Psalms*¹⁹, samuti

²⁰ Alamsaksaakeelne vaste vt. Otto Mensing, Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, Bd. I—V, Neumünster 1927—1935.

²¹ Kõigi loetletud rahvaste, linnade ja maakohtade elanike nimetuste ja neist tuletatud omadussõnade alamsaksaakeelsed vasted on võetud teosest «Biblia. Dat ys : De gantze Hillige Schrifft (Sassisch)» D. Mart. Luth., Wittenberch 1599.

²² Alamsaksaakeelne vaste pärineb teosest «Versuch eines bremisch-nieder-sächsischen Wörterbuchs», Bd. I—IV, Bremen 1767—1770.

16. ja 17. sajandil peamiselt kirikualases kirjanduses esinenud *artic(k)el* (Müll) < kasks *artikel*¹⁵, *exempel* (Müll) < kasks *exempel*¹⁵, *element* (Stahl HuH) < kasks *element(e)*¹⁵, *historia* (Müll) — vrd. asks *Historien Register*¹⁶, *kapit(t)el* (*capit(t)el*) (Müll) < asks *Capittel*¹⁶, *chronigk* (Elab Koht) — vrd. asks *Boeck der Chroniken*¹⁶, *paßion* (Müll) 'kannatus' < asks *passion*¹⁹ ja *perso(h)n* (pärson) (Müll) < asks *Person(e)*¹⁶.

Usukommete täitmise alalt pärinevad alamsaksa laenud *ohwer* (*off(e)r*, *opper*, *oppri*, *owwer*) (Müll) < kasks *offer*, *opper* ja *offerdama* (*offri(tze)ma*, *ohwrima*, *owwritzema*) (Müll) < kasks *opperen*, *offeren*, *pi(c)ht* (*bicht(i)*) (HuH 1654) < kasks *bicht(e)* ja *bichtima* (Gös) < kasks *bichten*; *usundiga* on seotud ka *helly* (*hilli*) (WK) 'püha' < kasks *hillich* ja *pannine* (Müll) 'patune' < kasks *bannich*, *ketter* (HuH 1654) 'ketser' < kasks *ketter* ja *lutteran* (Müll) 'luterlane' < asks *lutterân*¹⁹ ning tõenäoliselt *heylandt* (Müll) 'lunastaja' < kasks *Heylandt*¹⁶ (vrd. üsks *Heiland*²³).

Kiriku tookordne suur võim peegeldub laensõnades *afflat* (Müll) 'patukustutus' < kasks *aflát*, *panni* (*bann(i)*) (Stahl HuH) 'kirikuvanne' < kasks *ban* ja *erra pannitzema* (*errabannitzema*) (HuH 1654) 'kirikuvande alla panema' < kasks *bannen*.

Alamsaksa keele kaudu on üle võetud ka kiriku võimukandjate ja usundi ning kirikuga seotud elukutsete nimetusi; neist on katoliku usk andnud *cardinal* (Müll) < asks *kardinale*²⁴ ja *paawst* (*pahwst*, *paw(e)st*) (Müll) < kasks *pawest*, peale selle veel tõenäoliselt *kabblan* (Gös) 'kaplan' < kasks *kappelân* (vrd. üsks *Kaplan*²⁵), kuna luteri usu levimise ajast on pärit nimetused *piiskop* (*bischop*, *biskop*, *pijskopp*, *pisschop*, *pisub* jne.) (Müll) < kasks *bischop* (*bischup*)¹⁵ ja *prawest* (Gös) 'praost' < kasks *prawest*. Siia kuuluvad veel *köster* (Gös) < kasks *koster* ja *pichtwader* (*bichtuader*, *bichtvader*) (Müll) 'pihiisa' < kasks *bichtvâder*¹⁵ ning *wöormünder* (*voormünder*, *wormünder*, *vörmünder* jne.) (Stahl HuH) < kasks *vormunde*, *-mundere*.

Uhenduses ristiusu levimisega kerkisid meie maal mitmesugused usundiga seotud ehitised nagu kirikud, kabelid ja kloostrid. Sõna *kirik* on võib-olla juba varem laenatud, alamsaksa keele kaudu on eesti keelde tulnud aga *kabbel* (Gös)

²³ Vrd. Hermann Paul, Deutsches Wörterbuch. Sechste Auflage. Bearbeitet von Alfred Schirmer, Halle (Saale) 1959.

²⁴ Alamsaksakeelne vaste vt. Lutz Mackensen, Baltische Texte der Frühzeit. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga, Bd. V. 8, Riga 1936.

²⁵ Vrd. Lexikon A — Z in zwei Bänden, Leipzig 1956—1957.

< kasks *kapelhûs* ja asks *cappelle(n)*²⁶ ning (*k*)*looster* (Gös) < kasks *closter, cloester*²⁷, nii nagu kloostriiga seotud *abt* (Gös) ja *abbati* [emmand] (Gös) < kasks *abbet, abt, ab(b)at* ning *mun(c)k* (muck, mu(h)k) (Müll) < kasks *mon(n)ek, mon(n)ik, monk* ja *nunn(e)* (Obs) < kasks *nunne*.

Alamsaksa laenud on veel kirikuga seotud sõnad *altar* (WK) < kasks *altar, alter* ja *koor(i)* (chor) (Müll) 'koor' < asks *kôr*¹⁹, tõenäoliselt ka *orgel* (Obs) 'orel' < kasks *örgel* (vrd. üks *Orgel*²³) ning *pichtkämmer* (Gös) 'käärkamber' — vrd. kasks *bicht(e)* ja asks *cammer*¹⁸, samuti *bicht-tohl* (HuH 1654) 'pihitool' < kasks *bichtstöl* ja *predigstol* (Müll) 'kantseel' < kasks *predek-, predikstöl, techthohn(e)*] (Gutsl kk) 'pühakoda' < asks *Sticht*²² ja *toom* (sõnades *toomi-kirck, toomi papp*) (Gös) < kasks *dôm (dûm)*¹⁵.

Siinkohal tuleb nimetada ka laensõnu *sant* (Müll) ja *sant(i)-ma* (Obs), mis on lähtunud ladina algupära sõnast *sanctus* ja eesti keelde üle võetud alamsaksa keelest — vrd. kasks *sante*¹⁹ — seoses kerjasmunkade ja nende tegevusega.

2. Tähtpäevad, pühad ja nädalapäevad

Uus usund tõi kaasa uusi tähtpäevi ja pühi koos nende alamsaksapärase nimetusega; eesti keelde tulid *nä(h)ri* [kuu, -päw, -põha] (ka *neari, neäri, nija(h)ri* (Gös) < kasks *niejâr, ja wastlawi* [kuu] (*wastlawent*) (Gös) 'vastla(d)' < kasks *vastel-ävent*¹⁵, peale nende veel tõenäoliselt alamsaksa keele vahendusel või otse ladina keelest laenatud *advent* (Ross) < kasks *advente* ja lihavõttepühade nimetus *pascha* (paasja, pahsjä, pasia) (Obs) < kasks *pâsche*.

Jälgi alamsaksa keele mõjust leiame ka kalendrikuude ja nädalapäevade nimetustes. Nii on alamsaksa algupära 17. sajandil esinev *meij*[kuu] (*meykuh*) (Gös) < kasks *mei, mei(ge)*, kuna *april(is)* (Awerb) võib olla nii alam- kui ülemsaksa laen — vrd. kasks *april* ja üks *April*²³. Teised kuude nimetused 16. ja 17. sajandi eestikeelsetest ürikutest — *juuli, august, september* — on üle võetud ülemsaksa või rootsi keele kaudu.

Päevade nimetustest on *reede* (reedi, re(h)de) (LSp) alamsaksa algupära — vrd. kasks *vidach*. Sõna võiks olla ka rootsi laen, ja rootsikeelne *fredag*²⁸ tundub häälikuliselt eesti *reedele* isegi lähemana kui alamsaksa *vidach*. Ei saa siiski ainult sõna häälikulise kuju põhjal otsustada sõna rootsi algupära

²⁶ Alamsaksakeelne vaste pärineb teosest, «Tallinna linna arhiivi väljandend. IV järg. 2. Wanem Tallinna Jaani haigemaja wakuraamat. 1435—1507», toimetanud dr. phil. Paul Johansen, Tallinn 1925.

²⁷ Alamsaksakeelne vaste vt. Jacob und Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch, Bd. I—X, Leipzig 1854—1939.

²⁸ Vrd. Elof Hellqvist, Svensk etymologisk ordbok, Lund 1922.

kasuks; tuleb arvestada, et alamsaksa keel nagu teisedki keeled polnud ühtne, siin esines mitmeid murdeid ja selles keelemurdes, mida kõnelesid Baltikumini asunud kolonistid, võis *ovidach* hääldamine erineda sõna tavalisest häälikulisest kujust. On tõenäoline, et *reede* pärineb siiski alamsaksa keelest nagu enamik kõige igapäevasemasse elusse puutuvaid laensõnu.

3. Riiklik korraldus.

Riikliku korralduse alal leidub laene nii alam- kui ülemsaksa, rootsi, vene kui ka poola keelest.

a) Valitsus ja valitsemine.

Kõigepealt sõna *riik* (ri(h)k, ri(c)k(us), rik(k)us) (Lel), mille puhul on raske otsustada, kas see on laen alamsaksa või rootsi keelest, sest häälikuliselt sobivad mõlemad vasted — vrd. kask *rike* ja vanem rootsikeelne vorm *rike*²⁹. Vaimulikus kirjanduses esinev [taeva-, jumala]riik ~ *rikkus* on tõenäoliselt alamsaksa laen, sest vaimulik kirjandus on eesti keelde tõlgitud peamiselt alamsaksa keelest. Kuid ilmlikes ürikutes, näiteks 1570. a. ametivandes leiduv *Rottsehl Rickes* on pigemini küll rootsi keelest laenatud.

Alamsaksa keele kaudu on eesti keelde üle võetud valitseja nimetus *keiser* (kayser, keijser) (Müll) < kask *keiser* ja teatud õukondlase tiitel *kam(m)erer* (LSp) < kask *kamerer*; alamsaksa algupära on veel *taatholder* (statholder) (HuH 1654) 'asevalitseja' < kask *statholder* ja *förstendohm* (Stahl HuH) 'vürstiriik' < asks *Förstendom*¹⁶ ning valitsevasse klassi kuuluvate isikute nimetused *jun(c)ker* (Gös) < kask *junker*, *juncher* ja *krawi* [issand] (Gös) 'krahv' (*kraw* esineb ka liitsõnas *krawiwald* 'krahvkond') < kask *grave*, *rüütel* (rü(h)tel, rytel) (Kul) < kask *ruter* ja *wryherr* (Gös) 'vabahärra' < kask *vrihere*.

Sõnad *proua* ja *preili* on tõenäoliselt alamsaksa laenud eesti keeles; 17. sajandil esinevad vormid *prawwa* ja *prowwa* (Krist) on ühendatavad alamsaksa vastetega — vrd. kask *vrouwe*, *vruwe*, kuid *frauä* (HuH 1693) on vähemalt mõjustatud ülemsaksa keele poolt. Ülemsaksa laenuks tuleb pidada ka kuninganna Kristiina kirjas esinevat vormi *preilein*, mis häälikuliselt ei sobi alamsaksa vastetega — vrd. kask *vroichen*, *vrouwichen*.

Vaieldav on sõnade *härä* (herr, herra) (Müll), *hertog* (Kahurv) 'hertsog' ja *vörst(i)* (forst(i), först(i), worst(i)) ~ *vürst* (furst, fürst, wurst) (Müll) algupära.

Härä võiks olla nii alamsaksa kui rootsi laen; a-lõpulised vormid on pigemini rootsi algupära — vrd. vanemad rootsikeelsed

²⁹ Vrd. H. J. Streng, Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakeielessä, Helsinki 1915.

vormid *här*, *hoerr*²⁹, kuna näiteks Gösekenil leiduv *wryherr* ja B. Horni *Suhr-Herr* on tõenäoliselt alamsaksa laenud — vrd. *kask* *here*, *her*.

Hertog esineb 17. sajandil ainult Rootsi riigi poolt väljaantud Kahurväelase vandes ja on siin rootsi algupära.

Alamsaksa või rootsi algupära võib olla ka *vörst(i)* ~ *vürst*, mis vaimulikus kirjanduses on arvatavasti alamsaksa algupära, Kahurväelase vandes aga rootsi laen. — vrd. *ask* *först*²⁴ ja *kask* *uurste*¹⁹ ning *rts* *furste*²⁹.

Valitsuse ja valitsemisega ühenduses on alamsaksa keele kaudu laenatud veel *kroon(i)* (cro(h)n, kro(h)n, rooni) (Müll) < *kask* *kron* ja *kronima* (krö(h)nima, rö(ö)nima) (Müll) < *kask* *kronen*, samuti *orden* (Jur I) 'ordu' < *kask* *orden* ja *pitser* (Plak) < *kask* *pitzeer*, tõenäoliselt ka *scepter* (zeptri) (Stahl HuH) < *ask* *Scepter*¹⁶ (vrd. üks. *Zepter*²³) ja *wapit* (Gös) 'vapp' < *kask* *wapen* (collect.) 'Rüstung, Gewaffen. — Die einzelne Waffe' ning *tyran* (Müll) < *ask* *tyrann*²⁴. *Kroon* puhul tuleb lisada, et alamsaksa keelest laenatud vormide kõrval esineb üksikutel 17. sajandi autoritel ka rootsi keelest pärinev *crona* (kruhn, krun)²⁹.

b) Õigusemõistmine, karistus ja avalik kord.

Õigusemõistmise, karistuse ja avaliku korra alalt on alamsaksa keelest laenatud mõisted *gehorsam* (Müll) 'kuulekus; kuulekas' < *kask* *gehörsam*¹⁵ ja *wri* (frij, pri) (Müll) < *ask* *vri*, *ungehorsam* (Müll) 'sõnakuulmatus' < *kask* *ungehorsam*¹⁹, *unrecht* (LTÖ) 'ebaõiglus; ebaõiglane' < *kask* *unrecht* ja *wals(c)k* (falsch, walsch) (Müll) < *kask* *valsch*, *vals* ning *wöls(ck)ma* (wölbkma) (Obs) ja *wölsja* (Vas T) 'valetaja' ning *wölschlihk* (Gutsl kk) 'vale' — vrd. *kask* *valsch*, *vals* ja *ask* *falschen*³⁰.

Alamsaksa laenud on ka seaduserikkujate nimetused *kelm* (Söd) < *kask* (*schelm*) *schelmer* (vrd. *rts* *skälm*²⁸) ja *mörder* (mördel) (Müll) 'mõrtsukas' < *kask* *morder* ning *rö(h)wel* (roffel, röewel, röwer) (Müll) < *kask* *rover*, koos viimasega ka *roh*w (roiw) (LTÖ) 'röövimine' < *kask* *rôf* ja *roh*wima (errä-rö(h)wma) (Ross) 'röövima' < *kask* *roven*.

Karistamise ning karistamisviisidega on seotud laensõnad (*a*)*rest* (Voorim) 'arest' — vrd. *kask* *resteren* 'anhalten, fest halten, arrestare' ja *kaack* (Gös) 'kaak' < *kask* *kâk*, *kasti* (Gös) 'vangla' < *kask* *kast*, *kaste* '... Loch, Gefängnis' ja *pijhna pencki* (Gös) < *kask* *pine(n)bank*, samuti *wang(k)* (Müll) < *kask* *vangen* 'gefangen, der Gefangene' ja *wang(k)i*

³⁰ Alamsaksakeelne vaste vt. J. Sehwers, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Bd. 13, Leipzig 1936.

to(h)rn (-thorn) (Stahl HuH) — vrd. kasks *vangen* ja kasks *torn* (toren, torne), *tarn* 'Thurm. Manchmal -stock, Gefängnis'. Sama algupära on ka *wangitu(t)* (Stahl HuH) 'vangistatud' ja *wangkus* (LSp) 'vangistus, vangipõli' — vrd. kasks *vangen*.

Lõpuks kuuluvad siia rühma veel kohtu ning õiguse-
mõistmise ga ühenduses olevad *lijk*[mees] (lighmehs,
lih(c)k(e)mees) (Ross) 'volinik, erapooletu vahetalitaja' — vrd.
kasks *lik, like* (lich) adj. 'gleich, eben, gerade, nicht krumm;
übertr. gleich, ähnlich, equalis' ja *man richter* (Gös) 'kohtunik
meeskohtus' < kasks *manrichter* ning *racker* (rackel, rak(k)el)
(Müll) 'timukas' < kasks *racker, racher* ja *vorspraker* (Müll)
'eestkostja' < kasks *vörspräker*¹⁹.

4. Sõjandus

16. ja 17. sajandi algul olid sõjad ja röövretked Baltimaadel sagedased. Jäljed neist on jäänud ka eesti keele sõnavarasse, milles leidub sõjandusalaseid laene alamsaksa, rootsi ja teistest keeltest.

Alamsaksa algupära või alamsaksa keele kaudu eesti keelde ülevõetud sõjandusalastest laenudest leidub 17. sajandi tekstides sõjaväelaste nimetusi *kaptein* (Gös) < asks *Kaptein*²⁰, *kütti* (Gös) 'laskur' < kasks *schutte* ja *landsknecht* (Müll) 'palgasõdur' < kasks *landesknecht*, tõenäoliselt ka *soldat* (Gös) < kasks *soldat* (vrd. üsks *Soldat*²³) ning *wechtmeister* (Gös) < asks *Fechtmeister*²⁰ (vrd. üsks *Fechtmeister*²⁷), *weldherri* (weltherr) (Gös) 'väepealik' < kasks *velthère*¹⁵ (vrd. üsks *Feldherr*³¹) ja *öwerst* (Anf) 'pealik, peamees' < asks *ouverst*²⁴, relvade ja sõjavaru-
stuse nimetusi *holster* (Horn) 'püstolitupp' < asks *Holster*²² ja tõenäoliselt ka *panzer* (Gös) 'soomusrüü' < kasks *panser, pantzer* (vrd. üsks *Panzer*²³) ning *pick* (Gutsl kk) 'piik' vrd. kasks *pêk, peke*, peale selle veel *püssi* (püß, püsse) (Müll) < kasks *busse* ning selle osa *püssi lahd* (Gös) < kasks *büßen-läde*¹⁵, *tä(h)k* (tahkit) (Gutsl kk) 'tääk' < kasks *dēgen*¹⁵ ja *west* (Gös) 'mõõgarihm' < kasks *vest(e)*...¹⁵, *wape(n)* (Stahl HuH) 'relv' < kasks *wapen* ja sellega seotud *wapil*[kuub] (Gös) 'teat. riietuse sõduritel' — vrd. kasks *wapen*.

Kindlustuste ja kindlustustöödega on ühenduses laenud *kan(t)z(i)* (Anf) < kasks *schanze*³² ja *kantzkorw* (Anf) 'kindlustamiseks kasutatav mullaga täidetud korv' < asks *Schanz-korve*²², *runde(e)li* (Gös) 'kants, kindlus' < kasks *rundel*.

³¹ Vrd. Der große Duden. Wörterbuch und Leitfaden der deutschen Rechtschreibung. 15. Auflage. Herausgegeben von Horst Klien, Leipzig 1957.

³² Alamsaksakeelne vaste vt. Lauri Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V, Helsinki 1938.

rondel ja *wall(i)* (Gös) < kasks *wal*²⁹ (vrd. üsks *Wall*²³), sõjategevusega seotud *kunds(c)koppi* (Gös) 'luuraja' < kasks *kun(t)-, kon(t)schap* ja arvatavasti ka *slahing* (Söd) 'lahing' < kasks *slachtinge* (vrd. vanem rootsikeelne vorm *slachtning*²⁹) ning *lager* (Stahl HuH) < asks *lager*²⁴ (vrd. üsks *Lager*²³), lisaks veel *leer* (le(h)r) (Stahl HuH) < kasks *leger, legger* ja *leerima* (Anf) < kasks *sik legeren, luhr(i)ma* (Ross) 'luurama' < kasks *luren* ja *püht(i)* (pühdt, püty) (Müll) 'saak' < kasks *bute* ning (s)*tormima* (tormama) (Müll) 'tormijooksuga ründama' < kasks *stormen*.

Ühenduses sõjaväeteenistusega on alamsaksa keelest laenatud veel *borcklager* (Gös) 'kindluse meeskond' — kasks *borchleger* ja *korter* (Söd) < asks *Quarteer, Kotteer* 'Quartier'²⁰, *munstrima* (Gös) '(sõjaväes) ülevaatust, kontrolli teostama' < kasks *munstern* ja *schiltwaht* (Müll) 'täies varustuses valve' < kasks *schiltwachte, wa(c)ht(i)* (Müll) < kasks *wachte* ja *wacht-huß* (Müll) 'vahimajake' < kasks *wachthûs*¹⁹, *waht(i)ma* (wachtima, wahhima) (Stahl HuH) 'vahil seisma' < kasks *wachten* ja *werwima* (Gös) 'värbama' < kasks *werven, warven*.

Mõnede sõjandusalaste laenude puhul on vaieldav, kas sõna lähtekohaks on alamsaksa või rootsi keel nagu *kamrat* (Söd) 'seltsimees' — vrd. asks *kamhrad*³⁰ ja rts *kamrat*²⁸, *regiment* (Söd) 'rügement' — vrd. kasks *regi-, regemente*²⁸ ja vanem rootsikeelne vorm *regimente*²⁹ ning *rund* (Söd) 'patrull' — vrd. kasks *runt (-d-)*²⁸ ja rts *rund*²⁸.

Samuti on vaieldav, kas rootsi, ülemsaksa või alamsaksa keele kaudu on üle võetud sellised rahvusvahelised sõjandusalased mõisted nagu *compagnie* (kumpani) (Söd), *muscket* (müsqvet) (Gös) 'teat. püss', *officer* (Söd), *paroll* (Söd) ja *patrull* (Söd).

5. Linnad ja linnaelu

16. ja 17. sajandil muutub elavamaks kaubandus ning arenevad ja kasvavad linnad.

Linnaeluga on seotud alamsaksa laenud *börril* (Müll) 'kodanik' < kasks *borgere* ja *pormester* (Gös) 'linnaepea' < kasks *borgermester, borgemeister*, tõenäoliselt ka *raad* (ra(h)d(i), raht, rath, rhad) (Jur II) < kasks *rât* (vrd. üsks *Rat*²³) ja *raadhusi* (rathhus) (Müll) 'raekoda' < kasks *râthûs*; tihedamat kooselu ning suhtlemist peegeldavad *naaber* (na(h)ber) (Müll) < kasks *naber* ja *selschopp* ~ *selts* (sels, selß, sel(t)z) (Müll) 'selts' < kasks *selle-, sel-, seltschop* ning sellest tuletatud *selsyweliet* (Müll) ja *seltsimees* (seltzimees, -mehs) (LSp).

17. sajandil kohtame eesti kirjakeeles ka juba sõnu *posti* hob-bone (Gös) ja *posti* wancker (Gös) — vrd. kasks *post*.

6. Kaubandus ja transport

a) Kaubandus.

Elavnev kauplemine ja kaubavahetus on eesti keelde toonud laenuid *karrn* (Gös) 'lihapood' < kasks *scharne-schranne* ja *kramer* (LSp) 'väikekaupmees' < kasks *kramer*, *pood(i)* (bôdi, poedi, pohd) (Obs) < kasks *bode*, *tingima* (tengma, tingema) (Ross) < kasks *dingen* ja *wörköper* (woorköper) (Gös) 'ülesostja' < kasks *vorkoper*.

Võetakse kasutusele uued mõõt- ja kaaluühikud koos alamsaksa keelest laenatud nimetustega nagu *mat* (Müll) 'moot' < kasks *mate* ja *mat(t)* (Gös) 'matt, teat, õonesmoot' < kasks *matte*, *mat*, samuti *toop(i)* (Gös) < kasks *stöp*, (stôf) ja *karte(e)r* (Gös) 'kortel' < kasks *quartêr*, *quatêr*; *kartel*, *karteel* ning *kippund* (Gös) 'teat. raskusmoot, laevanael' < kasks *schippunt* ja *quintin* (Gös) 'teat. raskusmoot' < kasks *quentin*, *quintin*, lisaks veel *loot* (loht, lott, löhd(i), lött) (Anf) < kasks *lôt*, *lode*.

Alamsaksa laenuid või alamsaksa keele kaudu laenatud on peale selle veel *kaal* (kahl(i)) (Obs) ja *kâlma* (kahlma, kahluma) (Obs) 'kaaluma' — vrd. kasks *schale* '... Gewichtsschale, Wagschale', samuti *wahgk* (Anf) 'vaag' < kasks *wage* ja *wahckima* (wehgkima) (Müll) 'vaagima, kaaluma' < kasks *wegen* (weigen) ning mitmesuguseid koguseid tähistavad sõnad *paar* (pa(h)r) (Müll) < kasks *pâr*, *summ(a)* (Müll) < kasks *summe* ja asks *ssumma*²⁴, *tolffter* (Gös) 'tosin' < kasks *twöloter* ning *tossina* (Gös) 'tosin' < kasks *dosîn*, *dossîn*¹⁵, *tükk* (tü(c)k(iken), tyck) (Müll) < kasks *stucke* ja *werendeil* (wehrendel) (Gös) ~ *werandik* (werendik) (Horn) 'veerand, veerandik' < kasks *veren*, *vêrndêl*.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevate rahaühikute nimetustest on alamsaksa algupära või alamsaksa keele vahendusel laenatud *killing* (Gös) < kasks *schillink*, *schildink* ja *kross* (gross, groß, rossi) (Stahl HuH) < kasks *grosse*, *grosche*, *krosse*¹⁵, tõenäoliselt ka [wasck] *lipp* (Gös) 'teat. metallraha' < kasks *klippink* (vrd. vanem rootsikeelne vorm *klippinger*²⁹), *ohrti* (Gös) 'teat. metallmünt' < kasks *ort* ja [kuld] *penning(k)* (peninck) (Müll) < kasks *penni(n)k*, tõenäoliselt ka *ta(a)ler* (taader, ta(h)ler, tater, thaler) (Müll) < kasks *dâler*, *daldêr*¹⁵ (vrd. üsks *Taler*²³) ja *wäring* (Horn) 'veering' < kasks *vêrinc*¹⁵.

Raha, maksude ja rahaliste vahetuskordade alalt on laensõnu *pant(i)* (pan(d)t) (Stahl HuH) < kasks *pant* ja *pantima* (Söd) < kasks *panden*, *rent(i)* (Anf) < kasks *rente* (vrd. üsks *Rente*²³), lisaks veel *tatzi(j)* (tatzina) (Obs) 'maks, toll' < kasks *stacie*, *stacien* ja *toll(i)* (Ross) < kasks *tolle*, *tol* (*tolent*) ning tõenäoliselt ka elukutse nimetus *rentmeister* (Gös) 'laekahoidja' — vrd. kasks *rente* ja kasks *mester*, *meister* (vrd. üsks *Rentmeister*²⁵).

b) Liiklus ja transport.

Seoses kaubavahetuse elavnemise ja linnade arenemisega kasvavad liiklus ja transport. Alamsaksa keelest laenatakse laevanduse ja veetranspordiga ühenduses olevate elukutsete nimetused *kipper* (Anf) < kasks *schipper* ja *mündrick* (Müll) 'paadimees' < kasks *munderke*, *poosmann* (Gös) < kasks *bötsman-bötsman* ja *tühri*[mees] (LSp) — vrd. kasks *stâr*, *sture*; *stûrman*, veesõidukite nimetused *kumm* (Obs) 'ruhe' < kasks *komp* (*kump*)*kom*, *kumme* 'tiefe Schübel', *parcki* (Gös) 'parklaev' < asks *bark*³⁰, *praam* (prahm) (Gös) < kasks *prâm* ja (*st*)*ruhs(it)* (Gös) 'lamedapõhjaline veesõiduk' < kasks *strus(e)* ning laeva või paadi üksikosade nimetused *an(c)ker* (Müll) < kasks *anker* ja *mast*[puh] (Müll) — vrd. kasks *mast*, *mastbôm*, *plicht ancker* (Müll) 'teat. ankur' < asks *plichtanker*¹⁹ ja *pooshaki* (Gös) < asks *Boos-haken*²², tõenäoliselt *tollit* (Gös) 'tullid' < kasks *dulle*, *dolle*¹⁵ ja *tühr(i)* (Gös) 'tüür' < kasks *stûr*, *sture*.

Alamsaksa laenud on ka verb *tührima* (Gös) < kasks *sturen* ning kaubaveoga seotud mõiste *pallast* (Gös) < kasks *ballast*¹⁵.

Maismaal toimuva liikluse ja transpordi hõlbustamiseks korrastatakse teid ning eestlane tutvub alamsaksa keele kaudu mõistetega *lachboom* (laghbohm) (Gös) 'valdas' < kasks *slachbôm*³⁰ ja *reñest* (Müll) 'rentsel' < kasks (*renne-*), *ronstên*, *rôhp* (röep) (Obs) < kasks *grôpe*, *grûpe*¹⁵ ja *tamm(i)* (thamm) (Obs) < kasks *dam* ning *trum* (Müll) 'sillake, truur' < kasks *trumme*.

Võetakse kasutusele vanker ning õpitakse tundma selle üksikosade nimetusi *keen* (Gös) 'vankriratta telje raudkate' < kasks *schene* ja *tisel* (Horn) 'tiisel' < kasks *disel*, *dissel*.

Linnades toimuva kaubaveoga seoses on eesti keelde tulnud alamsaksa laensõnad *kaarman* (kahrman) (Müll) 'kärumees' < kasks *kârman* ja *woori*[mees] (worymehs) (Gös) — vrd. kasks *vore*, samuti *kuuff kaar* (Gös) 'tõukekäru' < kasks *schuwe-kare*, *pack* (Voorim) 'pakk, komps' < kasks *pack(e)* ja *paakema* (pa(h)ckima) (Gös) 'pakkima' < kasks *packen*, *paken*, peale selle veel (*t*)*ros*[wancker] (Gös) — vrd. kasks *trosse* 'Troß, Gepäck' (*t*)*rossi* [pois] (Gös) — vrd. kasks *trosse* ning *wor* (Voorim) 'voor' < kasks *vore*.

Liikluse ja rändamisega on seotud ka laenud *reis(i)* (Müll) < kasks *reise* ja *reisima* (resima) (Elab jtl 17. s.) < kasks *reisen*, *resen*, *waadsack* (Gös) 'reisipaun' < kasks *wâtsak*, *wanderema* (wandri(t)zema) (Müll) 'rändama' ja *wandre* [mehs] (Müll) — vrd. kasks *wandere*.

7. Töö ja teenistus, elukutsed ja tööriistad

Et eestlastel on alamsaksa keelega olnud tunduvaid kokku-puuteid oma igapäevases elus ja tegevuses, sellele osutavad rohked laensõnad mitmesugustelt tegevusaladelt.

a) Teenimine ja elukutsed.

16. ja 17. sajandil oli tootmine käsitöönduslik. Käsitööliste organisatsioonide nimetustest on eesti keelde laenatud *kild* (Anf) < kasks *gilde*, nii nagu organisatsiooni vanemagi nimetus *oldermann* (Voorim) < kasks *olderman* ja mõisted *meister* (mester) (Jur I) < kasks *mester*, *meister* ning *leer[pois]* (lehrpoiß) (Müll) — vrd. kasks *lere*, *lare*.

Teenimise ja tööga seoses on eesti keelde tulnud alam-saksa laenud *ammēt* (*amēt*(h), *ammit*, *ammot*, *amīt*) (Müll) < kasks ... *ammēt*, *-mit* jne., *teenima* (*denima*, *te(h)nima*, *thenitzema* jne.) (Müll; vorm *verteenitūt* juba Talup II) < kasks *denen* ja *teenistus* (*denistus*, *denistuß*, *t(h)enistus* jne.) (Müll) < kasks *dēnst*, *denest*, *teener* (*de(e)ner*, *te(h)ner* jne.) (Ross) < kasks *dener* ja *tenerin* (*denerin*) (HuH 1654) < kasks *dēnerinne*¹⁵, *tenija* (*thenitzeja*) (Ross) ja *ärrateniminne* (KnKR 1694) — vrd. kasks *denen*, peale selle veel *wärk* (*werck*) (Obs) < kasks *werk*, *wark* ja *werckstede* (Müll) 'töötuba' < kasks *werkstede* ning *koetspenni* (Gös) 'käsiraha' < kasks *godespennink*.

Laenatud on mitmesuguste elukutsete ja tegevusalade nimetusi, nagu näiteks *körsner* (Gös) 'köösnar' < kasks *korsener* ja *seemischer* (*sehmsker*) (Gös) < asks *semesgerer*³³, *lachter* (Gös) 'lihunik' < kasks *slachter möller* (*moller*) (Kul) 'möldar' < kasks *möller*³⁰ ja *päcker* (Obs) 'pagar' < asks *bäcker*³⁴ (vrd. üksk *Bäcker*²³), *kincker* (Gös) 'joogiandja, joogikallaja' < kasks *schenker* ja *kock(a)* (Gös) 'kokk' < kasks *kok*, asks *kock(e)*²⁶.

Alamsaksa algupära on ka *kräwel* (Gös) 'surnumatja' (*sandapilarius*) < kasks *grever* ja *racker* (*rackel*, *rak(k)el*) (Müll) 'nülgur, timukas' < kasks *racker*, *racher* ning *ferwja* (*farwija*) (Ross) 'värvija' — vrd. kasks *verwen*, samuti *huutler* (Gös) < kasks *huteler*, *lapper* (Gös) < kasks *lapper* ja *suutler* (Gös) < asks *Suddeler(sch)*, *Suddler(sch)*, *Sudler*²⁰, kõik kolm tähenduses 'vusser, mingi ebameeldiva ja mittelugupeetud töö tegija'.

Koos tegevusalade ja elukutsete nimetustega on laenatud ka verbid *lachtima* (Gös) 'loomi tapma' < kasks *slachten* (vrd. üksk *schlachten*²³) ja *krowima* (Gös) 'kroovima' — vrd. balti asks *schrofen*³⁵, *mahlima* (Obs) 'jahvatama' < kasks *malen*, *melen* ja *werwima* (*warwima*) (Anf) 'värvima' < kasks *verwen*.

b) Tööriistad ja üksikud tööalad.

Sakslaste kaudu tundma õpitud uutele tööriistadele ja -võt-

³³ Alamsaksakeelne vaste on võetud teosest «Tallinna Linnaarhiivi väljandend. Nr. 6. Tallinna kodanikkuderaamat 1409—1624», toimetanud Otto Greifenhagen, Tallinn 1932.

³⁴ Alamsaksakeelne vaste vt. Fr. Woeste, Wörterbuch der westfälischen Mundart, Norden und Leipzig 1882.

³⁵ Alamsaksakeelne vaste vt. A. W. Hupel, Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland, Riga 1795.

teile osutavad arvukad alamsaksa laenud, sest sageli on laenatud ese või mõiste koos võõrapärase nimetusega.

Nii on näiteks puusepatöö alalt laenatud elukutsenimetus *nicker* (nitker) (Gös) 'tisler' < kask *sniddeker*, *snitker* ja tööriistade nimetused *ham(m)er* (hahmer) (Müll) < kask *hamer* (vrd. üks *Hammer*²³), *höwel* (höfel, höfli) (Anf) < kask *hovel*, *peitzel* (Gös) 'peitel' < kask *betel*, *beitel* ja *saij* (Anf) 'saag' < kask *sage* ning *zirck(e)l* (Gös) 'sirkel' < kask *serkel* (vrd. üks *Zirkel*²³), lisaks veel verbid *höhwlima* (Gös) 'höveldama' < kask *hovelen* ja *saijema* (Gös) 'saagima' < kask *sagen*.

Puusepa- või sepatööga ühenduses on laenatud *ha(ac)ki* (hahke) (Gös) 'haak' < kask *hake* ja *kruw* (Gös) 'kruvi' < kask *schruve*, *plaati* (Gös) 'plaat' < kask *plate* ja *tangi* (Müll) 'tangid' < kask *tange*, *wedder* (Horn) 'vedru' < kask *vēder*, *vedder(e)*¹⁵ (vrd. üks *Feder*²³) ja *wijhl(i)* (Gös) 'viil' < kask *vīle*¹⁵ ning *wijhlma* (Gös) < kask *vilen*, lõpuks veel *ehs* (eet) (Anf) 'ääs' < kask *ese* ja *treijer* (Gös) 'treial' < kask *dreyer*, *drēger*¹⁵.

Teistelt tööaladelt on pärit kingsepatöös kasutatav *traat(i)* (Gös) < kask *drât*¹⁵ (vrd. üks *Draht*²³) ja sõepõletaja tegevusega seotud *miil* (mijhl, mihn) (Anf) < kask *mile*; põllutöö valdkonnast pärinevad *kaffel* (Gös) 'vigel' < kask *gaffele*, *geffele* ja *kühwel* (küffel) (Anf) < kask *schuffel*, *pick* (Gös) 'köblas' < kask *bicke* ja *pickima* (Gös) 'köplaga töötama' < kask *bicken*²⁰, *reddel* (ledder, reddal) (Müll) 'redel' < kask *ledder* ning *vorck* (forck, fuorcke) (Anf) 'hang, vigel' < kask *vorke*; lina ja villa töötlemisega on ühenduses laensõnad *pool* (po(h)l, põeli) (Müll) < kask *spole* ja *poom* (Gös) < kask *bôm*¹⁵, *ropsima* (Gös) < kask *ropen-repen* ja *wock(i)* (woicke, wok) (Gös) 'vokk' < kask *wocke*.

Peale tööriistade nimetuste leidub 17. sajandi eesti kirjakeeles ka mehhanismide või nende osade nimetusi, mis on samuti alamsaksa keelest laenatud; sellisteks laenudeks on *pill* (Gös) 'võll, telg' < kask *spille* ja *pumpe* (Gös) 'pump' < ask *Pumpe*²², *welboom* (Gös) 'võll' < ask *Will-*, *Wellen-*, *Wöllboom*²⁰ ja *wölli* (Obs) 'võll' < kask *welle*, *wille* ning verb *pumpima* (Gös) 'pumpama' — vrd. ask *Pumpe*²².

8. Ehitustegevus; elamu ja selle sisustus

Elamuehituse ja elamu sisustuse alases sõnavaras võib leida arvukalt alamsaksa laensõnu. Enamik 17. sajandi eesti kirjakeeles esinevaist elamuga seotud esemeist ja mõisteist, mille nimetused on laenatud alamsaksa keelest, oli muidugi peamiselt mõisates ja linnades kasutusel, kus siis ka eestlane neid tundma õppis. Tolleaegses talupoja suitsutares selliseid esemeid ei tuntud ega kasutatud.

a) Ehitustegevus.

Seniste puuehituste kõrvale ilmuvad kivihooned, nagu näitavad laenud *müür* (mü(h)r) (Müll) < kasks *mure* ja *müürima* (mührima) (Anf) < asks *müren*³⁰, *wölv(i)* (Anf) 'völv' < kasks *welve* ja *wölvima* (wolwima) (Anf) < kasks *welven*.

Elamu ehitus täiustub; eesti keelde tulevad laensõnad *kangi* (Gös) 'võlvitud läbikäigukoht' < kasks *gank* 'Gang, Weg' (vrd. üsks *Gang*²³), *korstein* (Gös) 'korsten' < kasks *schorstên*, asks *schorstein(e)*¹⁸ (vrd. üsks *Schornstein*²³) ja *paari(t)* (paari puh) (Obs) 'paarid' < kasks *spare*, samuti *pen* (Horn) 'penn' < kasks *bent*¹⁵ ja *pij(h)ler* (piler) (Anf) 'piilar' < kasks *pilere*, *pilar*; eestlane tutvub ka mõistetega *ruhti* (Gös) 'aknaruut' < kasks *rute*, [kõrge] *plaster* (Ross) 'sillutis' < kasks *plâster* ja *plastritut* (Ross) 'sillutatud' — vrd. kasks *plasteren*, *roowi* (Gös) 'roov(ialune)' < kasks *rôf* (ruf) ja *tampi* (Gös) 'kõvaks tambitud (muld)põrand' — vrd. kasks *stampen*, *torn* (*törn*, *torrn*) (Müll) < kasks *torn* (torne) ning *trep* (rep(pe)), *repp(i)* (Anf) < kasks *treppe*.

Sakslastelt võetakse üle ehitusmaterjalide nimetusi *klaas* (glas, kla(h)s, laas(i) jne.) (Müll) < kasks *glas* ning *teigel* (Gös) 'tellis' < kasks *teigel*, samuti ehitamisel kasutatavaid *lat(ti)* (latte) (Anf) < kasks *latte* ja *pal(c)k* (balck) (Stahl HuH) < kasks *balke* ning *pinn* (Müll) 'nael, tihvt' < kasks *pin*, *pinne*.

Ustele või akendele kinnitatakse *hingit* (Gös) 'hinged' < kasks *henge* (henk), *linck* (klink) (Gös) 'link' < kasks *klinke*, *klenke* ja (*k*)*rampi* (Gös) 'teat. sulgemisvahend ustel' < kasks *krampe* ning *trellit* (Gös) 'trellid' < kasks *tral(l)ie*.

b) Elamu ja majapidamishooned.

Elamu ja hoonetega on ühenduses laensõnad *herpergi* (herbergi) (Ross) 'häärber' < kasks *herberge* (vrd. üsks *Herberge*²³) ja *ruum* (ruhm) (Müll) < kasks *rûm* ning *telt(i)* (Obs) 'hoone, telk' < kasks *telt*, *telde*.

Alamsaksa keelest on üle võetud ka üksikute eriotstarbeliste ruumide nimetused nagu *kamber* (kammer, *kāmrike*) (Müll) < kasks *kamer*, asks *cammer*¹⁸, *kö(h)ki* (köeck, köke) (Kul) 'köök' < kasks *kokene*, *koke*, *pijsikamber* (Gös) 'sahver' < kasks *spisekamer*³⁰, *pöning* (Anf) < kasks *boninge* ja tõenäoliselt *sahl* (Ross) 'saal' < asks *Saal*²² (vrd. üsks *Saal*²³).

Ehitatakse kõrväl- ja majapidamishooneid nagu *keller* (Kul) < kasks *keller*, *küün* (kühn) (Anf) < kasks *schune* ja *tall(i)* (tal) (Müll) < kasks *stal*, rajatakse *hoow* (ho(h)wi) (Müll) < kasks *hof*, *koppel* (koppli) (Gös) < kasks *koppel* (vrd. üsks *Koppel*²³) ja *pleicke* [aid] (Gös) 'pleekaed' — vrd. kasks *blêk(e)*, *bleik(e)*. Lisaks tarale ilmuvad *plancki* (Gös) 'plank' < kasks *planke* (vrd. üsks *Planke*²³) ja *tackeht* (Gös) 'lattaed' < kasks *stacket* (vrd. üsks *Staketë*³¹).

c) Elamu sisustus.

Kõigepealt täieneb valitseva klassi liikmete elamu sisustus ja sakslaste kaudu õpivad ka eestlased tundma uute esemete nimetusi.

Seinte katmiseks võetakse kasutusele *tappeet* (Gös) < kask *tappêt*²⁹ (vrd. üsks *Tapete*²³), valgustamiseks *lü(c)hter* (lichter) (Anf) < kask *luchter, lamp(i)* (Kul) < kask *lampe* ja viimasega seoses ka *ta(c)ht* (Müll) < kask *dacht*, õpitakse tundma mööbliesemete nimetusi *kap(p)* (Gös) < kask *schap* ja *pin(c)k* (benck, pen(c)k(i)) (Müll) < kask *benk*¹⁵, (s)*kehmel* (schemel) (Müll) 'pingike' < kask *schemel* ja *tool* (stol, toel, tohl(i)) (Müll) < kask *stól* ning *woolpencki* (Gös) 'lesimispink' < ask *Vuul-bank*²², neile lisaks veel *matt* (Gös) < kask *matte, peegel* (peel, pe(i)gel, spiegel) (Müll) < kask *spegel, speigel* ja *pild* (bild) (Anf) < kask *bilde, bilt* (vrd. üsks *Bild*²³) ning *tek* (techk, teck(i), täkk) 'tekk' (Stahl HuH) 'tekk' < kask *decke*¹⁵ vrd. üsks *Decke*²³).

9. Majapidamine

Mõisa majapidamises puutuvad eestlased kokku mitmesuguste uute esemete, mõistete ja tegevusaladega, mille nimetused võetakse üle alamsaksa keelest. 17. sajandi eesti kirjakeeles võib tähele panna sedagi, et alamsaksa keelest on laenatud nimetusi esemetele ja mõistetele, millel eesti keeles oma nimetus juba olemas oli.

a) Majapidamisriistad.

Lisaks juba tuntud anumale ja astjale ilmuvad veel mitmesuguste nõude nimetused *haam* (Gös) 'aam' < kask *ame, am, kirn* (Anf) < kask *kerne, karne* (*kirne*) ning *kopp* (Vas T) < kask *kop, koppe* ja kask *schope* 'Schöpfkelle', *las(c)ki* ((w)lask(i)) (Gös) 'pudel; väike lähker' < kask *vasche, leckel* (Gös) 'lähker' < kask *lechelen* ja ask *leggel*³⁰, *püt(t)* (püttiken(ne)) (Ross) < ask *Butt, Butte*²², *tiin* (Horn) < kask *tine, (tinne)* ja *tower* (Gös) 'toober' < kask *tover* (*tober*), samuti *toop(i)* (Gös) < kask *stóp* (*stôf*), *waat* (waaht(i), waet, vat jne.) (Müll) < kask *vat* ja *wülwat* (Gös) 'villimisvaat' — vrd. ask *Vullen* 'füllen'²² ja kask *vat* 'Faß, Gefäß'.

Alamsaksa keelest pärinevad ka loetletud esemetega seotud *hahni* (haen) (Gös) 'haan, vaadi kraan' < kask *hâne*¹⁵, *kimm* (Gös) 'püti uure' < ask *kimm, kimming*³⁰ ja *tapp(i)* (tap) (Gös) < kask *tappe* ning verbid *punnima* (punnema) (Gös) 'prundi abil sulgema' < kask *spunden*, kinni *tappima* (Gös) < kask *tappen*³⁰ ja *füllima* (Müll) 'täitma' < ask *Vullen*²².

b) Ametid ja igapäevased tegevused.

Mõisa majapidamises esinevate mitmesuguste tegevusalade ja ametite nimetustest on laenatud *am(m)* (LSp)

'amm' < kask *amme*¹⁵ (vrd. üsks *Amme*²³), *kahwer* (kaffer) (Stahl HuH) 'majapidaja, valitseja' < kask *schaffer*, (*h*)*opman* (Voorim) 'opman' < kask *hove(have)*-, *hofman* ja *tallmester* (Gös) 'mõisa tallimees' < kask *stalmēster*²⁷.

Alamsaksa keelest on üle võetud ka igapäevaste tegevuste nimetusi nagu *kloppema* (Müll) 'kloppima' < kask *kloppen* ja *kraapima* (kra(h)pima) (Gös) < kask *schrapen*, *krazima* (krassima) (Anf) 'kratsima' < kask *kratzen*, *krassen* ja *kerpima* (Gös) 'teritama' < ask *scharpen*²⁰, *küürima* (Gös) < kask *schuren*, ülles *passima* (Voorim) 'kellegi eest hoolitsema' < kask *passen* ja *pleickima* (Gös) 'pleegitama, pleekima' < kask *blecken*, *blēken*¹⁵, *pruuk(i)ma* (brukima, pruh(c)kima, ruhkima jne.) (Müll) ja sellest tuletatud *prukiminne* (pruhkminne, ruhck(i)minne) (LSp) — vrd. kask *bruken*, *tampima* (Gös) < kask *stampen* ja *toppima* (topma) (Anf) < kask *stoppen*.

c) Igapäevases elus kasutatavad esemed.

Alamsaksa keelest on laenatud nimetusi igapäevases töös ja elus kasutatavatele esemetele nagu *kam(m)* (Obs) < kask *kam*, ask *kamm*³⁴ (vrd. üsks *Kamm*²³), *keer* (kehr) (Anf) 'kääriä' < kask *schere* ja *lichtkeer* (Gös) 'küünlakääriä' < ask *Lichtschere(n)*¹⁶, *seep(i)* (sehp) (Ross) < kask *sepe* ja *schwamm* (swamm, wamm) (Stahl HuH) 'pesukäsn' < kask *swam* (-mm-)³⁰ (vrd. üsks *Schwamm*²³); *korw(i)* (Stahl HuH) < kask *korf*, *kuuflahd* (Gös) 'laegas, sahtel' < ask *Schuuf-laad*²⁰, *peck(en)* (bicken, pecki, pek(k)) (Stahl HuH) 'vaagen, kauss' < kask *becken*, *pübike* (rohhi püs) (Müll) 'karbike' < kask *büsse*¹⁵, *raam* (ra(h)m; ramm) (Anf) < kask *rame*, *ramen* (vrd. üsks *Rahmen*²³), *taffli* (tawelcken) (Gös) 'tahvel' < kask *tafel*, *taffel* (vrd. üsks *Tafel*²³) ja *telling(e)* (Gös) 'riiul' < kask *stellinge*; *lijh* (Gös) 'kliister' < kask *klie*, *klige* ja *lijmi* (li(j)hm) (Anf) 'liim' < kask *līm*, *pick(i)* (Müll) 'pigi' < kask *pek*, *pik* ja *warw(i)* (farw) (Stahl HuH) 'värv' < kask *varwe*, *verwe* ning valgustamiseks kasutatavad *lüht* (lücht(e)) (Anf) 'latern' < kask *luchte* ja *lunti* (Obs) 'törvik' < kask *lunte*.

Loomakasvatusega, eriti hobustega, on seotud laenud *kapzun* (Gös) 'sundvaljad' < kask *kapsün*²⁸, [raud] *kessel* (Gös) 'suukorv' < kask *kesser*, *krahpi* (Gös) 'kraap' < kask *schrape*, *mold(i)* (moll(i)) (Obs) < kask *molde*, *molle* ja *märs* (mörtz) (Gös) 'märss' < kask *merse* (*mersche*), *marse*.

10. Toitumine

Toitumise ja toiduvalmistamisega on seotud laensõnad *garköhki* (Gös) 'söögimaja' < kask *gärköke*¹⁵, *kromicken* (Gös) 'raasuke' ning *römikenne* (Gös) 'leivasisu' < kask *krome*, tõenäoliselt *mohn* (Gös) 'moon' — vrd. kask *mān*, *manet* 'Monat',

rihhi(t) (Gös) 'roog' < kasks *richte* ja ülles *willotama* (Gös) 'keema' — vrd. kasks *swillen, swellen* 'schwillen' ja kasks *wellen* 'aufkochen' ning *wrookost* (Gös) 'pruukost' < kasks *vrokost*.

Sõna *viin* on arvatavasti vanem germaani või vene laen eesti keeles³⁶, alamsaksa keelest aga pärinevad viina- ja õllevalmistamisega ühenduses olevad (*k*)*laarima* (Gös) 'selgitama' < kasks *klaren ja mest* (Horn) 'meski' < kasks (*masch*) *mesch* ning *pruuli* [kiwvit] (Gös) — vrd. kasks *bruwen, bruen*, samuti *pruul* (Gös) 'pruulija' < kasks *brüwer*³⁰.

a) Toiduained ja toidud.

Sakslaste kaudu õpitakse tundma mitmesuguseid uusi toiduaineid ja toite ning nende alamsaksakeelseid nimetusi.

Eesti keelde tulevad laensõnad *kinck* (Gös) 'sink' < kasks *schink(e)* ja *metworst* (Gös) 'teat. vorstiliik' < kasks *metworst, pecki* (Gös) 'pekk' < kasks *speck* (vrd. üsks *Speck*²³) ja (*p*)*loomi* (Gös) 'ploomirasv' < kasks *vlome, praadi* (Gös) < kasks *brade*, [raswa] *rabbi* (Gös) 'rasvajäätmed' — vrd. kasks *schrapen* ja *worst* (Anf) < kasks *worst*; *koock* (koh(c)k(ekenne)) (Anf) < kasks *köke* ja (*k*)*ringel* (Gös) < kasks *kringel* (vrd. üsks *Kringel*²³) ning mitmesuguste kookide nimetused *kröhplit* (Gös) < asks *kröpel*²⁷, *morsell(it)* (Gös) < kasks *morsel* (vrd. üsks *Morselle*³⁷), *oblat(it)* (Gös) < kasks *oblâte*¹⁵ (vrd. üsks *Oblate*³⁷), *pann kohki* (Gös) < kasks *panneköke*³⁰ ja *peperkohck* (Gös) 'piparkook' < kasks *peperkoke*³⁰; *kli* (Aab 1694) 'klii' < kasks *klie, klige, mandel* (Gös) < asks *mandele*²⁷ (vrd. üsks *Mandel*²³), *perm* (parm) (Müll) 'pärm' < kasks *barm, berm, rijs* (Gös) 'riis' < kasks *ris, semmel(it)* (Gös) 'sai' < asks *Semmel*²⁰ (vrd. üsks *Semmel*²³), *syruppi* (Gös) 'siirup' < asks *Sirup, Sirop*²⁰ (vrd. üsks *Sirup*²³), *sukker* (sucker) (Gös) 'suhkur' < kasks *sucker* (vrd. üsks *Zucker*²³), *terckklis* (Gös) 'tärkklis' < asks *stärklis*³² ja *moes* (Gös) 'igasugune puderjas toit' < kasks *môs*, lõpuks veel tõenäoliselt *salla(h)t* (Gös) 'kaste' < kasks *sallât* (vrd. üsks *Salat*²³) ning *sültkruut* (Gös) 'sissetehtud toiduained' — vrd. kasks *sulten* 'sülzen. überh. einmachen' ja kasks *krüt, krude* '(grünes) Kraut, Gewürz, Specerei...'

b) Vürtsid ja maitseained.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevate vürtside ja maitseainete nimetused pärinevad enamasti vaimulikust kirjandusest. Mõnevõrra on eestlane nendega ehk tutvunud aga ka mõisa köögis või mõisateenijate kaudu.

Alamsaksa keele kaudu on laenatud *ingever* (innewer) (Gös) 'ingver' < kasks *ingever, kaneel* (Vas T) < kasks *kannêl, klandrit* (Gös) 'koriander' < kasks *korlander (kalanner, klanner)*, *musckate* [rohhi] (Gös) 'muskaat' < kasks *muschaten* (vrd. üsks

³⁶ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 184.

³⁷ Vrd. Fremdwörterbuch, Leipzig 1954.

*Muskat*²³), *pippar* (pipper) (Anf) — vrd. kasks *peper*, *sahwran* (sappran) (Gös) < kasks *safferân* (vrd. üsks *Safran*³⁷), *zettiwur* (Gös) 'kurkum' — vrd. kasks *sedewer*²⁹, *sinnap(i)* (sinnip, sinnäp) (LSp) 'sinep' < kasks *sennep*, *ät(t)ik* (etti(c)k(as), ähtik) (Stahl HuH) < kasks *etik*, *etek* ja *öl(l)i* (oelj, olj, olli jne.) (Stahl HuH) 'öli' < kasks *olie*, *oli*, *ollige*.

c) Toidunõud ja toiduvalmistamine.

Eesti keele senistele toidu- ja jooginõude nimetustele lisanduvad alamsaksa keelest *kan(ne)* (Anf) 'kann' < asks *Kanne*²², *kru(h)ck* (LSp) 'kruus' < kasks *kruke* ja *kruus* (kros, kru(h)s) (Stahl HuH) < kasks *krôs*, *krûs*, tõenäoliselt *nap(p)* (HuH 1654) 'väike (puu)kauss' — vrd. kasks *nap*, *pij(h)pkanno* (Gös) 'piipkann' < kasks *pipkanne* ja *pikker* (picker) (Gös) 'peeker' < kasks *bicker*¹⁵ ning *tallörick* (talrick) (Anf) 'taldrik' < kasks *tallör(e)ken*, *tallör*³⁰.

Alamsaksa keelest on pärit samuti *kaffel(ken)* (Gös) 'kahvel' < kasks *gaffele*, *gaffelke* ja peamiselt mõisas toidu valmistamisel kasutatud esemete nimetused *möh(r)ser* (Anf) 'müüser' < kasks *moser*, *pann(i)* (pan) (Anf) < kasks *panne*, *pott* (Müll) < kasks *pot*, *put* ja *rost(i)* (Müll) 'röst' < kasks *roste*, *tampe* [wesckil] (Gös) 'sõtkeveski' — vrd. kasks *stampen* ning *trechter* (Obs) 'lehter' < kasks *trechter*.

Mõisas õpitakse tundma ka erinevaid toiduvalmistamisviise, nagu nähtub alamsaksa keelest laenatud verbidest *gehrima* (Müll) 'käärima' < kasks *geren*, *möhrima* (Gös) 'moorima' < kasks *smoren*, *pradima* (Müll) < kasks *braden* ja *rostima* (Gös) 'röstima' < kasks *rosten*.

11. Riietus

a) Materjalid, riietusesemete valmistamine ja korrashoid.

Riiete ja jalanõude materjalide nimetustest on alamsaksa keelest või alamsaksa keele kaudu laenatud *louwend* (Anf) 'lõuend' < kasks *lu-*, *low-*, *lo-*, *-went* ja *sammet* (sammit) (Stahl HuH) < kasks *sammet*³⁰, samuti *sijhd(i)* (si(h)d jne.) (Müll) < kasks *side* ja *wyllt* (Kul) 'vilt' < kasks *vilt* ning nahaliik *seemis(c)k* (sämisch) (Gös) < kasks *semes*, *semesch*.

Riietuse valmistamise ja korrashoiuga ühenduses on aga laensõnad *krookima* (Gös) < kasks *kroken*, *lapp(i)* (lap) (HuH 1654) < kasks *lappe* ja *lappima* (Müll) < kasks *lappen*, *terckima* (Gös) 'tärgeldama' < kasks *sterken* (vrd. üsks *stärken*²³) ja *wooder* (woeder, wo(h)der) (Gös) < kasks *vöder* (voeder, voulder)¹⁵ ning *wohderdama* (woedrima) (Gös) < kasks *voderen*.

b) Riietusesemed ja jalanõud.

Alamsaksa keelest või alamsaksa keele kaudu on laenatud

riietusesemete nimetused *kapp* (Müll) 'mantelkuub' < kask *kappe*, *koller* (Gös) 'nahkvammus' < asks *Koller*²⁰ (vrd. üsk *Koller*²³), *mantel* (mantli) (Müll) < kask *mantel*, *nöörliweken* (nöerlijw) (Gös) 'pihik' < asks *Snör-liefken*²², *püx(it)* (Gös) 'püksid' < kask *bükse*, *büxe*, *bügse*¹⁵, samuti *schört* (Müll) 'kört, seelik' < kask *schorte* ja *wammus* (Ross) < kask *wambôs* (-*bois*), -*bus*.

Alamsaksa laenud on veel tõenäoliselt *wloor* (wlohr) (Gös) 'loor' < asks *Flor*²⁰ (vrd. üsk *Flor*²³) ning *wlo(o)rkapp* (Gös) 'loor' — vrd. asks *Flor*²⁰ ja kask *kappe*, samuti peakatete nimetused *hüll* (Gös) < kask *hulle* ja *mütz(i)* (mützeken) (Obs) < kask *mutze* (vrd. üsk *Mütze*²³) ning riietuse juurde kuuluvate lisandite nimetused *kraj(e)* (kraj(i)) (Anf) 'krae' < kask *krage* ja *nöh(p)iken* (knöp jne.) (Anf) 'nööp' < kask *knöp*, *tas(c)ki* (tasch, tascke (Stahl HuH) 'tasku' < kask *taske*, *tasche* ning *witz* [pook] (Gös) 'seeliku või särgi äärispael' — vrd. kask *fitze* 'ein abgebundener Strang von einem Stück Garn'.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevatest jala nõude nimetustest on alamsaksa keele kaudu laenatud arvatavasti *tuppel* (toowel, toppel, tüppel) (Obs) 'tuhvel' < kask *pantufelen*, -*tof-felen*; *tuffel*.

c) E h t e d.

Ka ehete nimetusi on alamsaksa keelest üle võetud, nii näiteks tõenäoliselt *armpant* (Gös) 'käevõru' < kask *armbant*¹⁵ (vrd. üsk *Armband*²³) ja *keed* (ke(h)d(ike), käd) (Müll) 'kee, kett' < kask *kedene*, *kede* ning *krantz* (ran(t)z(i)) (Ross) < kask *kranz* (vrd. üsk *Kranz*²³), samuti (*k*)*rell(it)* (Gös) 'helmed' < kask *krallen*, *korallen* ja *mall(it)* (LSp) 'tinast valatud ilustused rahvarõivaste hõlmadel' < kask *mallie*, *malge* 'kleiner Ring oder Spange', *prese(c)ken* (Gös) 'väike prees' < kask *brësse*, *brëse*, *brëseken*¹⁵ ja *perl(e)* (Stahl HuH) 'pärl' < asks *Parl*, *Parle*²², *paerle*, *përle*³⁴ (vrd. üsk *Perle*²³) ning verb *mückama* (Müll) 'ehtima' < kask *smucken*.

12. Inimene

Inimesega seotud mõistetest on alamsaksa keelest laenatud *junkro* (jun(c)kr(o), junkru) (Ross) 'neitsi' < kask *junkrowe* koos tuletistega *junkrolik* (Ross) 'neitsilik' ning *junkruß* (Ross) 'neitsilikkus' — vrd. kask *junkrowe*, samuti *me(i)jer* (Gös) 'konkubiin' < kask *meiersche*.

Perekonnaelu puudutavad alamsaksa laenud *pruh(d)t* (brudt, prut(h), pruhtiken jne.) (Müll) < kask *brût* ja *wad(d)er* (Ag) 'vader' < kask *gevadder*, inimeste välimust kirjeldavad laensõnad *muck* (Gös) 'ilus' < asks *smuck*³⁰ ja *tann* (Gös) 'paksmagu' < asks *Stann* 'Kübel, Bottich'²⁰.

a) Inimese organism.

Inimese keha osade nimetustest pärinevad alamsaksa keelest *ader* (Stahl HuH) 'aader' < kasks *ader(e)* (vrd. üsks *Ader*²³) ja *löhri* (Obs) 'hingetoru' < kasks *rôr* 'Rohr', *neer* (ne(h)r) (Stahl HuH) < kasks *nere* ja *nipp* (Gös) 'nibu' < kasks *snibbe*, *nibbe*, samuti *rump* (Gös) 'küür' < kasks *rump* 'Rumpf' ja [kussi] *rönnit* (Gös) 'kusejuhad' — vrd. kasks *renne*, *ronne* 'Renne, Canal'.

b) Haigused ja nende ravi.

Haiguste nimetustest on laenatud tõenäoliselt *illitinck* (Gös) 'roos' — vrd. kasks *dat hillige dink* 'Rothlauf, Rose' samuti *leedet* (Gös) 'leetrid' < kasks *bledder*, *bledere* ning *piddali* [többe] (pidaliko tobbe) (Müll) ja *piddali*[többine] (Stahl HuH) — vrd. kasks *spetâl*, *spittâl* 'Kranken-, Siechenhaus; der Aussatz, lepra ...'. Alamsaksa keelest on üle võetud veel *pocki*-[reigk] (pockereick) (HuH 1654) 'rõugekärn' — vrd. kasks *pocke*, *poche* ja *prantzosi* [többe] (pranzosit) (Gös) 'süüfilis' — vrd. kasks *franzôs*, samuti väiksemate vigastuste-vigade nimetused (*k*)*ram(m)* (Gös) 'kriimustus' < kasks *schram*, *schramme* ja (*k*)*ramm* (Gös) 'kramp' < kasks *krampe*, *ramme-ramp* ning *wil* (will(ikenne)) (Anf) 'vill' < kasks *swel* 'Geschwulst', vrd. kasks *swellen*, *swillen* 'schwillen'.

Inimese tervisliku seisundiga on seoses ka *pij(h)-nama* (pi(h)nama) (Stahl HuH) 'piinama' < kasks *pinen*, oma-dussõna *tum(m)* (Stahl HuH) < asks *Stumm(e)*¹⁶ ja nimisõnad *pi* (pi(h)na, pij(h)n) (Stahl HuH) < kasks *pin(e)* ning võib-olla ka *wahl* (Gös) 'valu, piin' < asks *Quaal*²² (vrd. üsks *Qual*²³) ja *weh* (Boecl) 'valu' < asks *wê*³⁴ (vrd. üsks *Weh*²³).

Ravimite ja ravivahendite nimetustest on alamsaksa keelest üle võetud *alandi* [juur] (Gös) 'aedvaagi juurikas' < kasks *älant* (-d)¹⁵, *kamper* (Gös) < kasks *kamper*³⁰ ja *kupp* (Gös) < asks *Kopp*²², samuti *lackwergi* (Gös) 'teat. puderjas ravim' < kasks *lactwarige*, *lactuarie* (vrd. üsks *Latwerge*²³) ja *palsam* (VTkk) < kasks *balsam*, *balsam(e)*¹⁵ (vrd. üsks *Balsam*²³) ning *plaaster* (pla(h)ster) (Müll) < kasks *plâster* ja tõenäoliselt ka *pill(it)* (Gös) 'pill(id)' < kasks *pille*³⁰, asks *Pill* 'Pille'²⁰ (vrd. üsks *Pille*²³). Alamsaksa keelest on laenatud veel *salw(i)* (Stahl HuH) < kasks *salve* ja *topp* (Gös) 'tups' < asks *stoppen* 'propf'³⁴, samuti *tröop* (Gös) 'tilk' < kasks *dröpe* (*drape*)¹⁵ ja *triackel* (Gös) 'teriak' < kasks *driakel*, *dreakel*, *triakel*¹⁵ ning mürgi nimetus *kifft* (gif(i)t) (Stahl HuH) < kasks *gift*¹⁵ (vrd. üsks *Gift*²³).

Ravijate nimetustest pärinevad alamsaksa keelest *arst* (Müll) < kasks *arste*, samuti *pader* (Gös) 'kupulaskja' < kasks *bäder*¹⁵ ja *pademoder* (Gös) 'ämmaemand' < kasks *bademoder* ning *tocker* (Gös) 'tohter' < asks *Docter*²² (vrd. üsks *Dokter*²³), ühtlasi ka ravimise ga seotud verbid *arstima* (LSp) < kasks

arsten ja *salwima* (Müll) < kasks *salven* ning lõpuks veel *pockehus* (Müll) 'rõugehaigete varjupaik' — vrd. kasks *pocke*, *poche* ja kasks *hûs*, *spittal* (Awerb) 'haigete varjupaik' < kasks *spetât*, *spittâl* ning *tockerkunst* (Gös) 'arstimiskunst' — vrd. asks *Docter*²² ja kasks *kunst*.

c) Inimese käitumine ja psüühika.

Inimese käitumist kirjeldavad *hüchler* (Müll) 'silmakirjateener' < kasks *hucheler*, *hugeler*, *kartzus* (Gös) 'julgus' — vrd. kasks *karsch* ja *keckistus* (geckistus) (Anf) 'rumalus' — vrd. kasks *geck*, *narr* (na(h)r) (Müll) ja *narriminne* (LSp) — vrd. kasks *narre*¹⁹, *prasser* (Gös), *prassia* (Gös) ja *prassimanne* (Gös) — vrd. kasks *brassen*, *piperlinne* (Gös) 'viriseja' < asks *Pipperling*²² ja *trotzminne* (Ross) — vrd. kasks *tros*, *trotz* ning *drööp* (Gös) 'lollike' < kasks *trop* 'Tropf' ja *üllewährdmine* (errawährminne) (Ross) 'võitmine' — vrd. kasks *weren*.

Omadussõnadest on laenatud *karsck* (kartz) (Stahl HuH) 'julge, reibas' < kasks *karsch* ja *keck* (geck, jeck) (Müll) 'alp, narr' < kasks *geck* ning *teenstlick* (deenstli(c)k, tehnstlik) (Stahl HuH) 'abi-, teenistusvalmis' < kasks *dênstlik* ja arvatavasti ka *wiks* (Horn) 'kiire, kärmas' < asks *fix*²² (vrd. üsks *fix*²³).

Käitumisega on seotud rida verbe nagu *hissetama* (hissitama) (Gös) 'ässitama' < kasks *hissen*, *hitzen* ja *jacht(i)ma* (jahhima) (HuH 1654) 'sekeldama' — vrd. kasks *jacht*, *jöllama* (KnKR 1700) 'lärmama' < kasks *gellen* (vrd. üsks *gellen*²³) ja *keckima* (Gös) 'narrima' < kasks *gecken*, *kinck(i)ma* (ken(c)kima, schenkma) (Müll) < kasks *schenken*, *märkama* (mer(c)kama) (Müll) < kasks *merken*, *marken* ja *erra pillama* (pillatama, pillotama jne.) (Müll) < kasks *spilden*, *spillen*, *prassima* (Stahl HuH) < kasks *brassen* ja *rasima* (Müll) 'määratsema' < kasks *rasen*, *trotsima* (trotz(i)ma) (Stahl HuH) — vrd. kasks *tros*, *trotz*, [pead] *wan(c)kotama* (Gös) — vrd. asks *swanken*³⁰ ning üle *währ(a)ma* (erraweerma, erräwehrama, wäräma jne.) (Ross) 'võitma' < kasks *weren*.

Inimese psüühika alale kuuluvad laenatud nimisõnadest *lust(i)* (Müll) < kasks *lust* ja *troost* ((t)ro(h)st, tröst) (Müll) < kasks *tröst*, *tröhstija* (trohstja, tröhstja jne.) (HuH 1654) ja *tröhstminne* (trohstminne) (Stahl HuH) — vrd. kasks *trösten* ning *truus* (truw) (Stahl HuH) 'truudus' < kasks *truwe*, *trouwe* ja *untruus* (Trückdk) 'truudusetus' — vrd. kasks *un(um)-* ja kasks *truwe*, *trouwe*, omadussõnad *truu* (tru(w), truiw) (Müll), *trulick* (truwlik) (Ross) ning määrsõna *truist(e)* (truwist(e)) (Müll) — vrd. kasks *truwe*, *tröstlick* (tröhstli(c)k) (Müll) 'lohutav' < kasks *tröstlik* ja *untru(w)* (LSp) 'truudusetu' koos määrsõnaga *untruwist* (LSp) 'truudusetult' — vrd. kasks *un(um)* ja kasks *truwe*, verbidest tõenäoliselt *achtima* (Saarem kk) 'põlgama, alahindama' < kasks *vorachten*, (vrd. üsks *verachten*²³) ja *tarwema* (Gös) 'puudust tundma' < kasks *darven*¹⁵ (sõna võib olla ka

vanem germaani laen³³) ning veel *begerima* (Müll) 'ihaldama' < kasks *begēren*¹⁵ ja *künnima* (gönnima, günnima, könnima) (Müll) 'head soovima' < kasks *gunnen, lustima* (lüstima) (HuH 1654) 'lusti omama' < kasks *lusten* ja *pröwima* (Gös) 'kiusama' < asks *pröwen*³⁴, *truwima* (HuH 1654) 'usaldama' < kasks *getruwen*, vrd. kasks *truwe* ja *trööstima* (trö(h)st(i)ma) (Müll) < kasks *trösten, vorschonema* (Müll) 'säätma' < kasks *vorschönen*¹⁵ ja *vorwytna* (Müll) 'ette heitma' < kasks *vorwiten*.

13. Ajaviide, kunst, haridus

a) Ajaviide, mängud ja kunst.

Alamsaksa keelest on eesti keelde tulnud ka mitmesuguste mängude ja ajaviidete nimetusi. 17. sajandi eesti kirja-keeles esinevad näiteks tõenäoliselt alamsaksa keelest pärinevad laensõnad *kaarti* (karthi) (Gös) 'kaart' < kasks *karde, karte* (vrd. üsks *Karte*²³) ja *kachtü*[meng] (Gös) 'male' — vrd. kasks *schack* (*schâk*) ja *schack-*, *schattafel* 'Schachbrett' (vrd. üsks *Schach, Schacht*²⁷), *lott(i)* (lot) (Stahl HuH) 'loos' < kasks *lot* ja asks *lott*³⁴, *pall* (Gös) < asks *Ball*²⁰ (vrd. üsks *Ball*²³), *prick* (prickiken) (Gös) 'kabekivi' ning *pricki* [meng] (Gös) — vrd. kasks *bricke*¹⁵, samuti *tantz* (Gös) < kasks *dans, danz* ja *tanzima* (täntz(i)ma) (Müll) < kasks *dansen, danzen, terlinck* (Gös) 'täring' < kasks *terlink, (tarlink)* ja *wörpel* (Gös) 'vüfel' < kasks *worpel*.

Peale loetletud laenude kuuluvad siia rühma veel (*k*)*nüppi-kene* (nippiken) (Müll) 'kerge hoop' < kasks *knipken* ja *köhckler* (Gös) 'veiderdaja' < kasks *gokeler*, tõenäoliselt *larm(i)* (larm) (Gös) 'lärm' < kasks *allarm, allerm*¹⁵ (vrd. üsks *Lärm*²³) ja *schimp* (Kutse) 'nali; teotus' < kasks *schimp* (vrd. üsks *Schimpf*²³).

Tõenäoliselt alamsaksa keelest laenati ka *kunst* (Awerb) ja *kunstlik* (Anf) 'kunstnik, mustkunstnik' — vrd. kasks *kunst* (vrd. ka üsks *Kunst*²³) ning omadussõna *kunstli(c)k* (Müll) 'kunsti-pärane' < kasks *kunstlik*.

Samuti pärinevad alamsaksa keelest sõnad *maler* (Müll) 'maalikunstnik' < kasks *maler, meler* ja *maalima* (ma(h)lima) (Müll) < kasks *malen, rijhmi* (riem) (Gös) 'riim' < kasks *rîm* ja [laulu] *wi(j)s* (Gös) < kasks *wis(e)* ning *vers* (Müll) 'värss' < kasks *versch(e)*, muusikariistade nimetused *kijhge* (kijhge, kijhgi) (Gös) 'viul' < kasks *gîge*¹⁵ ja *luuth* (Gös) 'teat. keelpill' < kasks *lute, pasun* (passun, paßun) (Boier) < kasks *basune, bassune* ja *pi(i)p* (Müll) 'vile' < kasks *pipe* ning *pil(l)*

³⁸ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 174.

(pyll) (Kul) < kasks *spel, spil* ja *rumm(i)* (rumme, trumb)
(Obs) 'trumm' < kasks *trumme*.

b) Kirjaoskus ja haridus.

Kirjaoskuse ja hariduse alale kuuluvaist sõnadest on alamsaksa keelest laenatud õpetaja nimetusi *howemeister* (Gös) < kasks *hovemester* (vrd. üsks *Hofmeister*²³) ja *koolme(i)ster* (kohl-meister, schoelmeister) (Müll) < kasks *sholemester* ning õppimisega seoses olevaid sõnu *kool(i)* (ko(h)l, schol) (Müll) < kasks *shole, scholene* ja *koolikamber* (Gös) 'kooliruum' — vrd. kasks *shole, scholene* ja kasks *kamer, asks cammer*¹⁸ ning *leer* (lehr) (enamasti liitsõna *leerpois* (lehrpoiß) koostisosana) (Müll) 'õpetus' < kasks *lære, lare*.

Alamsaksa keelest on lähtunud ka laenud *kri(j)wel* (kriwli pois) (Gös) 'kirjutaja' < kasks *schriver* ja *plak* (black) (Gös) 'tint' < kasks *blak*¹⁵ ning tõenäoliselt ka sõna *paper* (pap(p)i(j)r) (Gös) 'paber' < kasks *pappir, papir*²⁹ (vrd. üsks *Papier*²³), kuna *plak(k)at* (Gard) võib pärineda nii alamsaksa kui ka rootsi keelest (vrd. asks *plakat*²⁷ ja rts *plakat*²⁸), sest ta esineb 17. sajandi eesti kirjakeeles ainult Rootsi valitsuse poolt väljaantud korraldustes (Gard, Plak).

Tõenäoliselt on alamsaksa laenud ka trükikunsti levikuga seotud mõisted *trükkima* (LPR), *trükk* (Käsir) ja [ramato]-*trükkar* (Käsir) — vrd. kasks *drücken*¹⁵.

14. Loodus

Alamsaksa keelest on üle võetud nimetusi ka nähtustele ja esemetele looduses. Nii pärinevad alamsaksa keelest *torm* (Anf) < kasks *storm* ja (*s*)*tormima* (Müll) < kasks *stormen* ning *tust* (Boecl) 'tolm' < kasks *dust*¹⁵ ja tõenäoliselt ka (*sch*)*lam* (Müll) 'muda' < kasks *slam* (vrd. üsks *Schlamm*²³).

Veel on alamsaksa keelest laenatud *tijhki* (dick, tih(c)k) (Stahl HuH) 'tiik' < kasks *dik* ja *wyk* (Müll) 'merelaht' < kasks *wik, klin(d)t* (Obs) 'kõrge paekallas' < kasks *klint* ja arvatavasti ka *lipp* (Gös) 'kari' < asks *klippe*²⁷ (vrd. üsks *Klippe*²³).

Ka *element* (Stahl HuH) < kasks *element(e)*¹⁵ ja *natur* (Elab jtl 1649) 'loodus' < asks *natür*³⁰ (vrd. üsks *Natur*²³) ning *natürlick* (Gös) 'looduslik, loomulik' < kasks *natürlik* on arvatavasti alamsaksa keele vahendusel eesti keelde üle võetud.

a) Mineraalid.

Eesti kirjakeeles 17. sajandil esinevad mineraalide nimetused on väga mitmesugust algupära, laenatud on nad aga tõenäoliselt alamsaksa keele kaudu.

Piiblist on näiteks üle võetud *achat* (aggat) (Gutsl kk) 'ahaat' < asks *Achat*¹⁶ ja *amet(h)ist* (Gutsl kk) < asks *Amethyst*¹⁶, *galkedon* (Vas T) 'kaltsedon' < asks *Calcedonier*¹⁶ ja *hiakint* (Vas T) 'hüatsint' < asks *Hyacinthe*¹⁶, *jaspis* (Stahl HuH) < asks *Jaspis*¹⁶ ja (*k*)*ristal(l)* (ristelli) (Gös) 'kristall'

< asks *Christall(en)*¹⁶, (*k*)*rüsopras* (Vas T) < asks *Chryso-
pras*¹⁶ ja *lünkurer* (lyncuri kiwwi) (Gutsl kk) < asks *Lincurer*¹⁶,
peril (Vas T) 'berüll' < asks *Beril*¹⁶ ja *rub(b)in* (Stahl HuH)
< asks *Rubyn*¹⁶, *sa(h)wir* (saphir, sappir) (Gutsl kk) < asks
*Saphir*¹⁶ ja *sard(er)* (Gutsl kk) < asks *Sarder*¹⁶, *sardonik*
(Vas T) 'sardoonüks' < asks *Sardonich*¹⁶, (*s*)*marag(d)* (schma-
ragd) (Gutsl kk) < asks *Smaragde*¹⁶, *topas* (topaserre kiwwi,
topasio) (Gutsl kk) < asks *Topasier*¹⁶ ja *tür(c)kos* (Gutsl kk)
'türkiis' < asks *Turkos(en)*¹⁶.

Ilmlikus kirjanduses esinevad *alabastr*i [kiwwi] (Gös) < kasks
*alabaster*¹⁵ (vrd. üsks *Alabaster*³⁷) ja *karniol* [kiwwi] (Gös) <
asks *carneol(o)*¹⁸ (vrd. üsks *Karneol*³⁷), *krite* (ri(j)hti, rijth)
(Obs) 'kriit' < kasks *krite*, (*k*)*ruus* (rües) (Gös) 'kruus' < kasks
*grås*¹⁵ ja *marmor* (marmer) (Gös) < kasks *mormeren-*, *marmel-*,
marbelstên (vrd. üsks *Marmor*²³), *salpeter* (Gös) < asks *salpe-
ter*¹⁸ (vrd. üsks *Salpeter*³⁷), *demanti*-[kiwwi] (Gös) < kasks
*démant*¹⁵ ja *wäwel* ((sch)weffel, schweuel, swewel jne.) (Müll)
'väävel' < kasks *swevel*.

b) T_ai m e d.

Taimede nimetustest on alamsaksa keele vahendusel laenu-
tud vaimulikus kirjanduses leiduvad *aloe* (Stahl HuH) < kasks
*âloê*¹⁵ (vrd. üsks *Aloe*³⁷), *ruht* (Vas T) 'ruut' < kasks *rude* ja
tümmin (Vas T) 'tüümian' < asks *Thymian*¹⁶ ning liitsõnades
lavendliwesi (Stahl HuH) ja *nardi öhl* (Vas T) esinevad *laven-
del* < asks *Lawendel*²⁰ (vrd. üsks *Lavendel*²³) ja *nard* < asks
*Nard(en)*¹⁶.

Peale loetletute kohtame 17. sajandil veel järgmisi laenulisi
taimenimetus:

Lilli ja rohhttaimi *isop* (hysop) (Stahl HuH) 'iisop'
< kasks *isop* (vrd. üsks *Ysop*³⁷) ja (*k*)*ressi* (Obs) 'kress' <
kasks *kerse*, *karse*, *kruese minte* (Gös) 'kruusemünt' < asks
*Kruse-minte*²² ja *lewerstöck* (Gös) 'leesputk' < asks *Leverstok*²²,
lilje (Obs) 'liilia, lill' < asks *lilje*, *lilge*³⁰ (vrd. üsks *Lilie*²³) ja
münt (Vas T) < kasks *minte*, *nehlken* (negelken) (Gös) 'näälke'
< kasks *negelken* ja *plömiken* (blömikene) (Müll) 'lilleke' <
kasks *blomeken*, tõenäoliselt ka *reinwarret* (Gös) < asks *Rain-
farn*²⁰ (vrd. üsks *Rainfarn*²⁵), edasi veel *rohs(e)* (roese, ros,
rosanini, roseninni) (Müll) 'roos' < kasks *rose* ja *salwy* (Gös)
'salvei' < kasks *salvie*, *salvye*³⁰ ning *violi* [ninniken] (Gös)
'kannike' < kasks *viôle*¹⁵ (vrd. üsks *Viola*³⁷); puid ja põõ-
said *holderbeer* (Gös) 'leedripuu' — vrd. kasks *holdertere*,
hollentere ja *loorbeer* (loerber, lohrbe(h)r) (Müll) < asks
*lõrbere*¹⁹, *palm* (LSp) < kasks *palm(e)* ning *wijhgi-* (figi-, wigi-,
wiji-)[puh, -lecht jne.] (Müll) — vrd. kasks *vige*; puu- ja
kõõgivilju *karsbe(e)ri* [mar(r)i] (Anf) 'kirss' < kasks *karse-*,
kersebere ja *knufloki* (Gös) 'küüslauk' < kasks *knuf-*, (*knuft-*,
kruft)*lök* ning *kranat* (Gutsl kk) 'granaatõun' < kasks *granât*,

*granátappel*¹⁵ (vrd. üsks *Granatapfel*³⁷), kuna *gurck(it)* (Gös) 'kurk' võib olla nii alam- kui ülemsaksa laen — vrd. kasks *augurke*, ^{+*ä*}*ägurke*¹⁵ ja üsks *Gurke*²³. Alamsaksa keelest on laenatud veel *körwitz* (korpitz) (LSp) 'kõrvits' < kasks *korvetze*, *korbitz*, *körwitz* ja *köömen* (Vas T) < kasks *kome(n)*, *komín*, *lacttuk* (Gös) 'lehtsalat' < kasks *lactuke* ja *lök* (lohck) (LSp) 'lauk' < kasks *lök*, *peet(it)* (beeti) (Gös) 'peet' < kasks *bête*¹⁵ ja tõenäoliselt *petersillien* (Gös) 'petersell' < kasks *pettercilige*³⁹ (vrd. üsks *Petersilie*²³), *plum(it)* (luun) (Gös) 'ploom' < kasks *plume* ja *reigas* (raddikas, reddika(a)s, rei(j)ckas, ruttikas) (Anf) 'rõigas' < kasks *redich*, *redik*, tõenäoliselt *sallat* (Gös) < kasks *sallât* (vrd. üsks *Salat*²³), *sibbul* (sibbolas) (Anf) < asks *Zipolle*²² ning *tilli* (Gös) < kasks *dille*¹⁵.

Alamsaksa keelest on lähtunud ka (*k*)*nup* (Aab 1694) 'nupp' < kasks *knuppe* ja *pookma* (Vas T) ~ *paatima* (Gös) 'pookima' < kasks *poten*, *potten*, *paten* ning *paati* [wössaken] (Gös) 'pookoks' < kasks *pate* 'Setzling'.

c) Loomad.

Tõenäoliselt alamsaksa keele kaudu on laenatud vööra- maiste loomade nimetused, nagu *elewant* (Gös) < kasks *elefant*, *elephant*¹⁵ (vrd. üsks *Elefant*²³) ja *kame(e)l* (kamēl) (Stahl HuH) 'kaamel' < asks *Kameel*¹⁶ (vrd. üsks *Kamel*²³), *löuw* (leo koir, le(u)w, löwi penni jne.) (Müll) 'lövi' < kasks *louwe*, *lowe*, *lewe* ja *parder* (pardli) (Gös) 'leopard' < asks *pardel*¹⁶ (vrd. üsks *Parder*, *Pardel*²³) ning *büfli*[herrj] (Gutsl kk) 'pühvel' < kasks *büffel*¹⁵ (vrd. üsks *Büffel*²³) ja arvatavasti ka *scorpion* (korpiohn) (LSp) < asks *Scorpion(en)*¹⁶ (vrd. üsks *Scorpion*²³).

Koduloomade nimetustest pärinevad alamsaksa keelest [kitze-] *böckiken* (Gös) 'sokuke' — vrd. kasks *buk*, *bok* (-ck)¹⁵ ja arvatavasti ka *e(e)sel* (Gutsl kk) < kasks *esel*, *essel* (vrd. üsks *Esel*²³), *kaninikenne* (VTkk) 'küülik' < asks *kanineken*²⁷ ja *puck* (Gös) 'jäär, sikk' < kasks *buk*, *bok* (-ck)¹⁵, *pull(e)* (pullekenne) (Obs) < kasks *bulle* ja *sikk* (sickaken, sik(k), szick) (Müll) < kasks *sicke*, *tzicke* (vrd. üsks *Zicke*²³).

Samuti laenud on *drak(it)* (HuH 1654) 'lohe' < kasks *drak(e)* ja *hunt* (Stahl HuH) < kasks *hunt* 'Hund' ning *padda* [konn(a)] (Obs) 'kärnkonn' — vrd. kasks *padde* 'Kröte', *rot(t)* (Anf) < kasks *rotte* ja *tutz* (Müll) 'kärnkonn' < asks *Tuutz*²² ning hobuse nimetused *ruhn* (Anf) 'ruun' < kasks *rune* ja *tölder* (töller) (Gös) 'telder' < kasks *telder*, *teller*.

Loomadega seoses on laenatud veel *jellama* (Gös) 'haukuma' < kasks *gellen* 'laut schreien' (vrd. üsks *gellen*²³), *mauwoma* (Gös) 'näuguma' < kasks *mouwen* 'miauen', *ruhnama* (Anf)

³⁹ Alamsaksakeelne vaste vt. O. Masing, Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen. Abhandlungen des Herder-Instituts zu Riga, Bd. II nr. 4, Riga 1926, lk. 43.

'ruunama' < asks *Runen*²² ning *koht* (kood) (Gös) 'koot, looma sääreluu' < kasks *kote, kute*.

d) Linnud.

Ka lindude nimetuste hulgas leidub alamsaksa laene nagu vöörämaised *päwi* (pawluhn, pawluun) (Obs) 'paabulind' < kasks *bâwelûn, pâwelûn*¹⁵ ning *papakoij* (Gös) < kasks *pape-, papagoie* ja *struhssi*[lend] (struti lind, trusi-lind) (Gutsl kk) 'jaanalind' < kasks *strûs* ning meie maal pesitsevate lindude nimetustest *ad(e)ler* (Stahl HuH) 'kotkas' < kasks *adeler* (vrd. üsks *Adler*²³) ja *kivoit* (kewwit, kiw(w)itz) (Gös) 'kii-vitaja' < kasks *kivit, kiwit*, võib-olla *kuckuck* (Gös) 'kägu' < kasks *kukuk* (vrd. üsks *Kuckuck*²³), *meewiken(n)e* (LSp) 'tuvi' < kasks *meve* ja *pihla*[part] (piel) (Gös) 'kodupart' < asks *pîle*³⁴, *reijer* (Gutsl kk) 'haigur' < kasks *reger* (vrd. üsks *Reiher*²³) ja *torck* (storch) (Gös) 'kurg' < kasks *stork* ning *tuwikenne* (duwi(kenne), tuikenne, tuiwe jne.) (Stahl HuH) < kasks *duve*.

Alamsaksa keelest on laenatud veel mütoloogiline *krijpi* [lind] (Gös) 'greif' < kasks *grip, gripe*¹⁵ ja [linno] *puur* (Gös) < kasks *bûr, kabbune* (Gös) 'kabun' < kasks *kappûn* ning arvatavasti on alamsaksa keel olnud lähtekohaks ka kanepilinnu nimetusele *tuddrick* (Gös) — vrd. kasks *doter* 'cuscuta (crescit in lino)' (linavõrm).

e) K a l a d.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevatest kalade nimetustest on alamsaksa keelest üle võetud *he(e)rinck* (Gös) < kasks *herink* (vrd. üsks *Hering*²³) ja *karruhs* (karuß) (Gös) 'koger' < kasks *karuske, -usse, rootkeer* (Gös) 'rahnkala' < kasks *rôtscher, roscher* ja *tint* (Gös) < kasks *stint* (vrd. üsks *Stint*²³) ning *tõri* [kalla] (Gös) 'tuurakala' < kasks *stôr*. *Vaal* (valaskala) on vanem germaani laen⁴⁰, Gösekenil esinev *waltick* [kalla] näib aga olevat alamsaksa laensõna — vrd. asks *walfisk*³⁴, asks *walt-visch*²⁷.

Vaieldav on sõna *tursat* (Gös) 'tursk' algupära — see võib olla vanem germaani laen⁴¹, võib aga pärineda ka alamsaksa keelest — vrd. kasks *dorsch, dorsk*.

15. Mitmesuguseid laene.

Lisaks eespool rühmiti käsitletud laensõnadele leidub 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles veel mitmesugustelt elualadelt pärit olevaid alamsaksa laene.

Nii võib laenude hulgas leida terve rea nimisõnu nagu *kunds chop* (kundskoppi) (Müll) 'teade' < kasks *kun(t)-, kon(t)-schap* ja *orsake* (ohrsa(c)k) (Müll) 'põhjus' < kasks *orsake*,

⁴⁰ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 180.

⁴¹ Sealsamas, lk. 178.

richtschnor (Müll) 'juhend' < asks *richtesnör*¹⁹ ja *reeckschopp* (re(h)censchopp) (Müll) 'aruanne' < kasks *rekenschop*, *wiis* (wi(h)s, wij(h)si, wys) (LTÖ) < kasks *wis(e)* ja *worp(i)* (Gös) 'kord' < kasks *worp*. Alamsaksa laenud on veel *kaste*, (Gös) 'kaevurake' ja *kast* (Horn) '(vilja)salv' < kasks *kast*, *kaste* ning *kant* (Kul) < kasks *kante* ja võib-olla ka *kegel* (Gös) 'keegel, koonus' < kasks *kegel* (vrd. üsks *Kegel*²³), samuti *munster* (Gös) 'muster' < kasks *munster* ja *märk* (mer(c)k(i)) (Müll) < kasks *merk*; *klenödye* (Müll) 'aare' < kasks *klên-*, *kleinode*, *-ade* ja *pughk* (puick) (Gös) 'kratt; härjapõlvlane' < kasks *spök*, *spük* ning *tund* (stund) (Müll) < kasks *stunde*; *stunt*, tõenäoliselt ka *weime* [kirst] (Gös) — vrd. kasks *wedem(e)*, *weme* 'Dotation, dos ...' ja *wädel* (Gös) 'saba, pintsel' < kasks *weddel* (vrd. üsks *Wedel*²³) ning *wunn* (Müll) 'sõim' < kasks *wunde*.

Alamsaksa keelest on laenatud samuti rahvaste nimetused *pranzosi* (Gös) 'prantslane' < kasks *franzôs* ja *tür(c)k* (Müll) < asks *Törck(en)*¹⁶.

O m a d u s s õ n a d e s t on alamsaksa algupära või alamsaksa keele kaudu laenatud *kantlick* (Gutsl kk) 'nurgeline' — vrd. kasks *kante* ja *köstlick* (kostlick) (Müll) 'hinnaline' < kasks *kost(e)lik* (vrd. üsks *köstlich*²³), liitsõnades *lijk*[mees] (lighmehs, lih(c)k(e)-mees) (Ross) 'volinik' ja *lih(c)k*[pajatus] (lichpaitusz, lieckpaia-tuß) (Müll) 'võrdlus, tähendamissõna' esinev *lijk-* (lih(c)k- jne.) 'võrdne' < kasks *lik*, *like*, peale selle veel *tichti* (Gös) 'tihe' < kasks *dichte*, *dicht*¹⁵ (vrd. üsks *dicht*²³) ja *tückkilinne* (Vas T) 'katkendlik' — vrd. kasks *stucke*, samuti *wiß* (wis, wisse, wissi jne.) (Müll) 'kindel' < kasks *wis*, *wisse* ja *wers(c)k* (versch) (Müll) 'värske' < kasks *versch*, *varsch* ning *wäärt* (weerd, wehrt(i), währ, jne.) (LTÖ) < kasks *wert*.

Vaieldavaks jääb sõna *toor* (Gös) — see võib olla nimi- või omadussõna ning sellest olenevalt tähendada 'värav' < kasks *dor* 'Thor' (vrd. üsks *Tor*²³) või 'rumal' < kasks *dore* 'Thor, Geisteskranker' (vrd. üsks *Tor*²³).

Alamsaksa keelest on laenatud ka verbid *keltima* (LSp) 'kehtima, maksma' < kasks *gelden* (vrd. üsks *gelten*²³); *tu(h)-rima* (thurima, tührima) (Müll) 'kestma' < kasks *dären*¹⁵ ja *erwima* (Müll) 'pärima' < kasks *erven*.

Lõpuks on alamsaksa keelest lähtunud veel m ä ä r s õ n a d [ühel] *hobil* (ho(h)pil) (Stahl HuH) ja *hopi(li)s* (HuH 1654) 'korraga' — vrd. kasks *höp*, *hope* 'Haufe, Anzahl', (*k*)*nappist* (Anf) 'vaevalt' — vrd. asks *knapp*²² ja *pahrieste* (Pulm) 'paari-kaupa' — vrd. kasks *pâr* ja *tublite* (Voorim) 'topelt' < kasks *dubbelt*, *dobbelt*¹⁵, *tückki*[kombel] (tücki kombel) (Stahl HuH) 'tückhaaval' ja [öhes] *tückkis* (tückis) (HuH 1654) 'koos' — vrd. kasks *stucke*, *wals(c)kist(e)* (valschiste) (LTÖ) 'valesti' — vrd. kasks *valsch*, *vals* ja *wissist(e)* (wist(i)) (Kohtuv I) 'kindlasti' — vrd. kasks *wis*, *wisse*.

Hüüd- ja sidesõnadest on tõenäoliselt alamsaksa laenud *ach* (Müll) < kasks *ach* (*ach* võib aga ka onomatopeetiline sõna olla⁴²), *ei* (Müll) 'ah' < kasks *ey*, *ei* interj.¹⁵, *eja* (Stahl HuH) 'oh' < kasks *eya* interj.¹⁵ ning *ja* (Müll) < kasks *ja* (*ja*²³ võib olla ka ülemsaksa laen), *jo* ... *jo* (Müll) 'mida ... seda' < kasks *io* ... *io*; alamsaksa keelest on laenatud veel *doch* (to(c)h(k)) (Müll) 'ometi' < kasks *doch* ja *vnd* (Müll) 'ning' < kasks *unde*, prefiksids *er(t)z-* 'pea-' (sõnades *er(t)zengel* (Stahl HuH) 'peaingel' ja *ertzkarjane* (LSp) 'peakarjane') — vrd. kasks *ercze-*, *ertze-*¹⁵ (vrd. ka üks *erz-*²³) ja *umb-* (sõnades *umbgreekalinne* (Vas T), *umbrohi* (umbro(c)ht) (Stahl HuH), *umbusck* (Ross), *umbus(c)klik* (Ross), *umbuskja* (Vas T), *umbussulick* (Obs), *umbussutaw* (Vas T) — vrd. kasks *un* (*um*), lõpuks veel *trotz* (Müll) 'kiuste' < kasks *tros*, *trotz* ning võib-olla ka *jost* (Karl) 'just' < asks *Just*²² (vrd. üks *just*²³).

* *
* *

Kokku esineb 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles ligikaudu 900 alamsaksa laensõna. Sõnaliikide järgi on laenatud kõige rohkem nimisõnu, seejärel verbe ja omadussõnu, kuna kõige vähem laene leiame määr-, side- ja hüüdsõnade hulgas.

16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles esinenud alamsaksa laensõnade põhjal järeldusi tehes peab meeles pidama, et tegemist on kirjakeeles kasutatud laenudega. Kõnekeeles võis neid palju rohkem olla ja mitmekesisematelt elualadelt, selle kohta puuduvad meil aga andmed. Ühtlasi tuleb arvestada, et kuigi me saame alamsaksa laensõnade olemasolu eesti keeles tõestada alles vanimate, s. t. 16. ja 17. sajandist pärinevate eestikeelsete tekstide põhjal, võisid nimetatud sajanditel kasutatud alamsaksa laensõnad juba palju varem laenatud ja keeles kasutusel olla.

Ei tohi samuti unustada, et 16. ja 17. sajandi eestikeelsete tekstide ja teoste autorid olid sakslased. Kui selleaegses eesti keeles puudusid sõnad mõne mõiste väljendamiseks, siis kasutasid autorid, kellele need mõisted oma emakeeles tuntud olid, tihtilugu lihtsalt vastavat alamsaksa sõna. Ja nii võibki 16. ja 17. sajandi eestikeelsetes tekstides leida alamsaksa laensõnu, mida rahvas vaevalt tundis ja tarvitas.

16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles leiduvate alamsaksa laensõnade rühmiti vaatlemisel torkab silma kiriku ja usundiga seotud laenude rohkus. Viimane tuleneb sellest, et tolleaegsed eestikeelsed kirjalikud mälestusmärgid on rõhuvas enamuses vaimu-

⁴² Vrd. Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Helsingi 1955.

liku iseloomuga — olid nad ju koostatud sakslastest vaimulike jaoks, kes jutlustamisel vajasisid eestikeelset kirikualast kirjandust.

Vaimuliku kirjanduse kaudu on laenatud esmajoones muidugi oskussõnad kirikueltu alalt, kuid piibli vahendusel on eestlased kokku puutunud ka mitmesuguste võõraste rahvaste, mineraalide, loomade ning lindude nimetustega.

Üsundiga ühenduses on laenatud ka mõned tähtpäevade, pühade ja nädalapäevade nimetused.

Küllaltki arvukalt leidub laene seoses riikliku korraldusega, näiteks mitmesuguste riigivõimu esindajate ja valitsevasse klassi kuulunud isikute nimetusi ning laene õigusemõistmise ja karistamise alalt, sest valve avaliku korra üle kuulus tollal sakslastele kui kohalikule valitsevale klassile.

Eesti keele sõjandusala sõnavara hulgas leidub laensõnu mitmest keelest. Alamsaksa laenude kõrval esineb selles rühmas eriti rohkesti rootsi keelest või rootsi keele vahendusel laenatud sõnu. Laenude hulgas leiame sõjaväelaste ja relvade nimetusi, kuid samuti kindlustustööde, sõjaväeteenistuse ning sõjategevusega seotud mõisteid.

16.—17. sajandil arenesid Balti mere äärsed linnad, elavnes transport, mis jälle alamsaksa laenude kujul on eesti keelde jälgi jätnud. Linnade arenguga on seotud ühtlasi kaubanduse areng ning mitmesuguste uute kaalu-, mõõt- ja rahaühikute nimetuste tundmaõppimine ning kasutuselevõtmine.

Arvukalt alamsaksa laene leiame töö ja teenimise ning käsitöö eri harude valdkonnas. Sakslastelt on eestlased tundma õppinud uusi töövõtteid ja tööriistu ning tavaliselt üle võtnud ka nende nimetused.

Tol ajal Euroopas õitsele puhkenud kultuuri, teaduse ja kunstide areng ulatus ka Baltikumi linnadesse ja mõisatesse. See peegeldub näiteks elamuehituses, kus võetakse kasutusele uusi materjale, ja ruumide sisustuses, kus hakatakse rohkem mugavust ja ilu taotlema. Mõisates ja linnades puutub eestlanegi kokku uute materjalide ja esemete ning nende nimetustega, kuigi nad tema suitsutarest eemale jäävad.

Mõisate majapidamine laieneb, võetakse tarvitusele uusi esemeid; majapidamise suurenemisest ja harudeks jagunemisest aga kasvavad välja uued ametid ja tööalad. Ja jälle just mõisa kaudu õpib seal töötav eestlane tundma uusi riistu ja tööalaseid ning võtab oma keelde üle ka nende mõisas kuulnud alamsaksakeelsed nimetused.

Üsnagi arvukalt kohtame alamsaksa laensõnu ka toitumisega seotud sõnavaras. Küllap jälle mõisas puutusid eestlased kokku uute toiduvalmistamisviisidega ja toitudega, samuti mitmesuguste maitseainete ja vürtsidega ning võtsid nende nimetused kasutusele ka omas keeles.

Riietuse alalt on laenatud uute materjalide ja riietusesemete nimetusi ning verbe, mis on seoses riietusesemete valmistamise ja korrashoiuga; alamsaksa keelest pärineb ka ehete nimetusi.

Inimesega seotud sõnavaras leiame mitmesuguseid alamsaksa laene. Alamsaksa keelest on eestlased omandanud mõnede haiguste nimetused, alamsaksa keele ja tõenäoliselt mõisa vahendusel on nad tundma õppinud ka erinevaid ravimeid ja raviviise ning ravijate nimetusi. Lõpuks on alamsaksa keelest lähtunud veel mõned kehaosade nimetused ja terve rida inimese omadusi, käitumist ja tundeid kirjeldavaid laene.

17. sajandi eesti kirjakeeles esineb alamsaksa keelest laenatud nimetusi ka mitmesugustele mängudele, ajaviidetele ja muusikariistadele, samuti leiame neid kunsti ja hariduse ning kirjaoskuse valdkonnas.

Ja lõpuks on alamsaksa keelest üle võetud terve hulk kodu- ja vöõramaiste mineraalide, taimede, loomade, lindude ning kalade nimetusi. Nagu eespool juba mainitud, on suur osa mineraalide nimetustest laenatud vaimulikust kirjandusest, samuti kirikualase kirjanduse kaudu on eesti keelde tulnud ka mitmesuguste taimede, loomade ja lindude nimetusi.

16. ja 17. sajandi eestikeelsetes tekstides esinenud arvukatest alamsaksa laensõnadest on aja jooksul paljud kadunud. Mõned väljalangenud laenudest olid kasutusel ainult 16. või 17. sajandil, teisi kohtame mitmesugustes tekstides ja sõnastikes veel 18. ja 19. sajandil või isegi käesoleva sajandi alguses.

Keelest langesid välja laensõnad, mis tähistasid aegunud, mitte enam kasutatavaid esemeid ja mõisteid, nagu *kantzkorw*, *koller*, *pockehus* ja elukutsete nimetused *man richter*, *taatholder* (statholder).

Keelepruugist jäid kõrvale sageli ka laenud, mis võeti kasutusele lisaks eesti keeles juba esinevatele vastavasisulistele sõnadetele, nagu näiteks *ad(e)ler* (eesti keeles esinesid juba sõnad *kull* ja *kotkas*), *kaninikenne* (kasutusel oli juba *koddo jennis*), *kerpima* (tunti *wahheldama*, *ihoma*, *terrawax tegkema*), *lachter* (kasutati ka *leehaneck*), *mählima* (keeles esines juba *jahvatama*), *börril* (juba 16. sajandil kasutati ka *koddenick*), *torck* (storch) (genuiinne sõna *kurg* oli juba varem kasutusel), *vorck* (förck, fuorcke) (kasutati *hang*) jt.

Keelest langesid hõlpsasti välja ka puhtkirjakeelsed laenud, mida rahvas vaevalt tundis ja kasutas nagu *ehwa* (epha), *exempel*, *kriipi* [lind], *natürlick*, *rö(h)mer*, *und* jt.

Mõned 16. ja 17. sajandil esinenud alamsaksa laenudest on hiljem asendatud ülemsaksa keelest pärinevate samasisuliste sõnadega; nii näiteks kasutatakse tänapäeval *karsbe(e)ri* [mar(r)i] asemel *kirss*, *lott(i)* (lot) asemel *loos*, *munster* asemel *muster*, *kinck* asemel *sink*, *kijhge* (kihgke, kihghi) asemel *viul*, *wörpel* asemel *vürfel*.

Osa 16. ja 17. sajandil kasutatud alamsaksa laenudest esineb kaasaegses eesti keeles veel muutunud kuju või sisuga, mitmesugustes tuletistes ja tõlgituna kas osaliselt või täies ulatuses, kõnekeele ja murdesõnade või etnograafiliste terminitena.

Muutunud kujul on veel tänapäevalgi kasutusel laenud *pāwi* (pawluhn, pawluun), millest on arenenud *paabulind*, *selschop*, mis kaasajal on tuntud kujul *selts*, *wastlawi* (wastlawent) — kaasaegses eesti keeles *vastla(d)* ja mitmed teised.

Oma tähenduselt on suuremal või vähemal määral muutunud näiteks *karsck* (kartz), mis 17. sajandil tähendas 'värsk, julge', *kunsti(c)k* 'osav', mis kaasajal on omandanud tähenduse 'mitte loomulik, mitte looduslik', *maler*, mida kasutatakse käsitöölise, mitte aga enam maalikunstniku nimetusena. *Pi(i)p* on oma esialgse tähenduse 'vile, toru' säilitanud veel etnograafilises terminis *piipkann*, muidu aga tähistab sõna tänapäeval suitsetamisabinõu. *Sült* kasutati varemalt laiemas tähenduses — nii nimetati üldiselt sissetehtud, s. t. keedetud ja soolatud toiduained (vrd. *sültkruut*), *vamm* on tänapäeval kasutusel ainult majavammi nimetusena.

Tuletistes kohtame näiteks alamsaksa laensõnu *afflat*, millest tänapäevaks on arenenud *laat* ja *meij[kuu]* (meykuh), mille esimene osa esineb veel vananenud sõnas *meig* '(pühadeks) tuppä toodud noorte lehtedega puu või puuksad'.

Osaliselt tõlgituna on 17. sajandil esinenud alamsaksa laensõnadest veel kaasajalgi kasutusel näiteks *pichtwader* (bichtuader, bichtvader), mis on andnud *pihiisa*, *tol(l)pod* (tolbod, tolli poht), millest on arenenud *tollimaja* ja *werckstede*, mis kaasaegses eesti keeles esineb veel vananenud kõnekeele väljendina *värkstuba* 'töökoda, töötuba'.

Vananenud sõnadena⁴³ on tänapäeval veel kasutusel näiteks *aader*, *haan*, *karn*, *mündrik*, *pruukost*, *tuurima*, *valsk* jt.

Kõnekeeles esineb näiteks veel *vanderdama* 'hulkuma, ringi lonkima', murdesõnadena⁴⁴ on tuntud *kess(el)* 'märss, võrkkott, õlgedest punutud vakk', *kunskop* väljendis *kunskoppi* (küsima) 'ääriveeri, kavalasti, kaudsel teel', *lipp* 'kalju saar, klippe', *nääli-ke[ne]* '(metsik) nelk', *plakk* 'tint', *tross* 'voor, kraamikoozem' ja mõned teised.

Etnograafiliste terminitena tunneb kaasaegne eesti keel näiteks veel alamsaksa laene *kröll* 'suur hõbedast helmes' (17. sajandil *krellit* 'Korallen'), *malid* (mitm.) 'tinast valatud ilustused rahvariiete hõlmadel', *piipkann* 'suur puust kann valamis-tõruga' jt.

⁴³ Vananenud, kõnekeeles või etnograafiliste terminitena keeles püsinud sõnade määramisel on aluseks võetud «Õigekeelsuse sõnaraamat», Tallinn 1960.

⁴⁴ Murdesõnadena keeles püsinud laensõnade määramisel on aluseks võetud «Õigekeelsuse sõnaraamat», Tallinn 1960 ja Arnold Kase — Andrus Saareste «Lisasõnastik sõnavara küsitlemiseks eesti murretest», Tartu 1930.

16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles esinevate alamsaksa laensõnade põhjal võib järeldada, et Baltimaadele tunginud sakslaste mõju avaldub mitmesugustel elualadel. See peegeldub ka eesti keele sõnavaras, kus veel tänapäevalgi esineb hulgaliselt alamsaksa laensõnu, millest mõned on juba sajandeid kasutusel.

Näidete allikad ja lühendid

- Aab 1694* — põhja-eesti-murdeline aabits-katekismus 1694. aastast.
Ag — Agenda Parva Brunbergae M. DC. XXII. Eestikeelseid tekste vastu-reformatsiooniaegsest katoliku preestrite käsiraamatust, Tartu 1938.
Anf — Henricus Stahl, Anführung zu der Esthnischen Sprach, Revall 1637.
Awerb* — eestikeelne käsikirjaline tunnistus Sigismundus Awerbachile 1589. aastast.
Boecl — J. W. Boecleri saksa- ja eestikeelsete laulude kogumik «Teutsch-Ehstnische / Andachts-Flamme...», Tallinn 1678 (P. Ariste, J. W. Boecleri eestikeelsed laulud 1678. aastast. «Keel ja Kirjandus» 1958).
Boier — Laurentius Boieruse koostatud eestikeelne tekst 1587. a. (H. Biezais, Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. «Virittäjä» 1954).
Brocm* — Reiner Brocmanni eestikeelne luuletus «Oda Esthonica trochaica» 1639. aastast.
Elab Fr** — arvatavasti Andreas Freigiuse peetud eestikeelne jutlus 1649. a.
Elab jtl 1649** — 1649. aastast pärinev eestikeelne jutlus.
Elab jtl 1654** — 1654. aastast pärinev eestikeelne jutlus.
Elab jtl 17. s.** — 17. sajandi keskelt pärinev eestikeelne jutlus.
Elab Koht** — Jacobus Kohteni poolt 1647. aastal peetud eestikeelne jutlus.
Gard* — A. J. de la Gardie «Korraldus nahkade ja hülgerasva müügi ja ostu kohta» (plakat) 1696. aastast.
Gutsl kk* — vana testamendi osaline lõuna-eesti-murdeline tõlgekäsikiri, arvatavasti aastaist 1649—56, mille autor on tõenäoliselt J. Gutschlaff.
Gös — Henricus Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Reval 1660.
Horn — Johann Hornung, Grammatica Esthonica, Riga 1693.

HuH 1654 — Hand-Hauß und Kirchen-Buch, Reval 1654—1656.

HuH 1693 — Hand-Hauß- Und Kirchen-Buch, Tallinn 1693.

Jur I* — Juramentu der vndudeschen, eestikeelne käsikirjaline Ametivanne I ajast peale 1535. aastast.

Jur II* — Juramentum der Vndudeschen, eestikeelne käsikirjaline Ametivanne II 1570. aastast.

Kahurv* — ajavahemikust 1699—1710 pärinev eestikeelne käsikirjaline kahurväelase või sõduri vandevormel Karl XII ajast.

Karl* — «Meye Armolikko ning õnsa Kuninga (Carl XI) Mattuse-Laulud» 1697. aastast.

KnKR 1694 — Ma Kele Kõddo ning Kirgo Ramat, Riga 1694—1695.

KnKR 1700 — Ma Kele Kodo nink Kirko Ramat, Tallinn 1700—1703.

Kohtuv-I* — umbes aastast 1600 pärinev eestikeelne käsikirjaline kohtuvande tekst.

* Kogumikust A. R. Cederberg — Albert Saareste, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739, Tartu 1925—1931.

** Jutlus kuulub kümne eestikeelse käsikirjalise jutluse hulka köitest «Elaborat(a) et Vocation: de anno 1641—56». Trüki avaldatud teoses «Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts. Mit einer Einleitung von Pastor Wilhelm Reiman». Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. XX, Jurjew (Dorpat) 1899.

- Krist — 1646. aastast pärinev Rootsi kuninganna Kristiina kiri «Kuninga Kesso Ramatust see Tarto Linnast». «Eesti Kirjandus» 1920.
- Kul — Kullamaa vakuraamat (A. Saareste, 400. a. vanune keeleline leid Eestis. «Eesti Keel» 1923).
- Kutse* — eestikeelne käsikirjaline kutse duellile 1679. aastast.
- Käsir — Kässä-Ramat / Kumma sisse on kokkopantut / Kuida Jummalatenistust / CHristlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama. SäduT Tokolmi Linnas ue Kirko-SäduSt möda selle 1693. Aastal, Tallinn 1699.
- Lel* — J. Lelowi poolt Kullamaa vakuraamatusse aastail 1524 — 1528 üles-tähendatud eestikeelsed palved.
- LPR — Löhikenne Palwe-Ramat Ehsti Ma-Rahwa tarbix kirjotut, Tallinn 1689.
- LSp — Henricus Stahl, Leyen Spiegel. Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ die Fest- vnd Sontägliche Evängelia in reiner Lehr vnd heiligem Leben Ihm zu nütze machen kan, Reval 1641—9.
- LTO* — katkend Liivimaa Talurahva Oigusest 16. sajandi keskelt.
- Müll — NeununddreiBig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Bd. XV, Dorpat 1891.
- Obs. — Johann Gutsblaff, OBSERVATIONES GRAMMATICAE circa linguam ESTHONICAM, Dorpat 1648.
- Plak* — Karl XII eestikeelne käsk «PLAKKAT ja Käsk, mis sello üllekohto ja risumisse pärrast laewade kallal on antud...» 1697. aastast (plakat).
- Pulm* — eestikeelne käsikirjaline pulmalaul «Armas kallis kuldne vend» arva-tavasti 17. saj. III veerandist.
- Ross — Joachim Rossihnius, Südestnische Uebersetzung des Lütherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidens-geschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. XIX, Jurjew (Dorpat) 1898.
- Saarem lk* — 6-leheline eestikeelne käsikiri arvatavasti 1650. aastast (köitest ACTA OESEL DE ANNO 1647—1650).
- Skrage* — lõuna-eesti-murdeline käsikirjaline jutlus, mille autoriks on pee-tud kindralsuperintendent Gabriel Skragget (jutlus kuulub kuue eesti-keelse käsikirjalise jutluse ja jutluse mustandi hulka a. 1693—1707).
- Stahl HuH — Henricus Stahl, Hand vnd Haußbuch, Riga 1632—1638.
- Söd — arvatavasti 1697. aastast pärinev eesti sõduri määrustik «Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset...» (A. Saareste, Eesti sõduri määrustik ja vandetekst a. 1697. «Virittäjä» 1958).
- Talup II* — eestikeelne talupoja vande tekst ajast enne 1636. aastat.
- Trükkdk* — esimene eestikeelne poliitiline trükkdokument «Se Sure-Wäggewa Rozi-Kunninga ja Herra polest etc» 1700. aastast poolakate sissetungi-mise puhul Liivimaa Rootsi alale.
- Vas T — Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament Echk Jummal Pöha Sönnä / kumb Perräst ISSANDA JESUSSE KRISTUSSE Sünd-mist põhist Ewangelistist nink Apostlist om üleskirjotetu, Riga 1686.
- WK* — Wannrad-Koelli katekismuse katkendid 1535. aastast.
- Voorim — Tartu voorimeeste tsunfti eestikeelne käsikirjaline põhimäärus 1684. aastast (O. Ibius ja A. Univere, Tartu voorimeeste tsunfti põhimäärus 1684. aastast. «Keel ja Kirjandus» 1960).
- VTkk* — ajavahemikust 1690—1701 pärinev anonüümne eestikeelne käsikirja-line tõlge vana testamendi algusest. Võimalikeks tõlkijajaks on peetud Andreas ja Adrian Verginiusi.

НИЖНЕНЕМЕЦКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ДРЕВНЕЙШЕМ ЭСТОНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Х. Лийн

Резюме

В данной статье рассматриваются древнейшие нижненемецкие заимствования, встречающиеся в эстонском литературном языке.

Дается обзор литературы по исследуемому вопросу, затем перечисляются по группам встречающиеся в эстонском литературном языке раннего периода нижненемецкие заимствования с указанием на то, сохранились ли они до настоящего времени.

В наиболее древнем эстонском литературном языке, т. е. в эстонских текстах 16 и 17 веков, можно найти около 900 слов, заимствованных из нижненемецкого языка. Среди них обращает на себя внимание обилие заимствований церковного и религиозного содержания, что объясняется духовным характером большинства эстонских письменных памятников указанного периода. Наряду с церковными терминами, эстонцы познакомились через духовную литературу с названиями различных иноземных народностей, минералов, животных и птиц, в связи с религией заимствованы названия некоторых дат, праздников, названия дней недели.

Многочисленны заимствования, относящиеся к государственному устройству, как, например, названия лиц, принадлежащих к господствующим классам, заимствования из области судопроизводства. В лексике, относящейся к военному делу, наряду с нижненемецкими заимствованиями, встречаются многочисленные шведские заимствования. С развитием городов связано развитие торговли и использование новых единиц веса, меры и денег.

Многочисленные нижненемецкие заимствования встречаются в области труда, службы и ремесел, а также в словаре жилищного строительства и домашнего хозяйства.

В области питания заимствованы названия различных пищевых продуктов и пряностей, в области одежды — названия материалов и предметов одежды, а также глаголы, связанные с изготовлением предметов одежды и уходом за ними.

С человеком связаны нижненемецкие заимствования, обозначающие болезни, лекарства, способы лечения и лечащих лиц.

Нижненемецкого происхождения названия некоторых частей тела человека, а также ряд заимствований, относящихся к свойствам, чувствам, поведению человека.

В эстонском литературном языке 17 века можно встретить нижненемецкие заимствования, обозначающие различные игры,

развлечения, музыкальные инструменты, а также заимствования из области искусства и просвещения.

Из нижненемецкого языка, главным образом, из духовной литературы, заимствован целый ряд названий минералов, растений, животных, птиц и рыб.

Из многочисленных нижненемецких заимствований, встречающихся в эстонских текстах 16 и 17 веков, многие с течением времени исчезли. В первую очередь исчезли заимствования, обозначавшие не употреблявшиеся более предметы и понятия; часто переставали употребляться также заимствования, которые перенимались в добавление к уже имевшимся в эстонском языке соответствиям.

Часть нижненемецких заимствований, используемых в 16 и 17 веках, встречается в современном эстонском языке, но в измененном виде, в разговорной речи и диалектах или в виде этнографических терминов.

Однако большая часть нижненемецких заимствований, использовавшихся в эстонском языке 16 и 17 веков, сохранилась и встречается в лексическом составе современного эстонского языка.

NIEDERDEUTSCHE LEHNWÖRTER IN DER ÄLTESTEN ESTNISCHEN SCHRIFTSPRACHE

H. Liin

Zusammenfassung

Im Estnischen gibt es zahlreiche Entlehnungen sowohl aus dem Niederdeutschen als aus dem Hochdeutschen.

Niederdeutsche Bestandteile hat die estnische Sprache in sich wahrscheinlich schon seit dem 13. Jahrhundert aufgenommen, als die ersten aus niederdeutschen Gebieten stammenden Deutschen sich im Baltikum ansiedelten. Leider lassen sich aber so alte Entlehnungen nicht mehr nachweisen.

Die frühesten niederdeutschen Entlehnungen können erst auf Grund der ältesten estnischen Schriftdenkmäler aus dem 16. und 17. Jahrhundert nachgewiesen werden.

Die niederdeutschen Entlehnungen erstrecken sich auf mannigfaltige Lebensgebiete.

Auffallend zahlreich sind Entlehnungen auf dem Gebiete der Religion: niederdeutsch oder durchs Niederdeutsche vermittelt sind die meisten Bezeichnungen für kirchliche Baulichkeiten, Gerätschaften, Ämter und Würden, für kirchliche Gebräuche und Vorstellungen der christlichen Religion. Durch die Vermittlung

der Bibel sind aber auch verschiedene fremde Völkernamen und Bezeichnungen für fremdartige Mineralien, Tiere und Vögel ins Estnische aufgenommen worden.

Aus dem Niederdeutschen stammen ferner noch die Benennungen einiger Feier- und Wochentage.

Auch in der Verwaltung und Rechtsprechung kann eine Anzahl niederdeutscher Lehnwörter verzeichnet werden, während zahlreiche Ausdrücke im Kriegswesen sowohl aus dem Niederdeutschen als aus dem Schwedischen übernommen worden sind.

Zahlreich sind niederdeutsche Entlehnungen noch auf dem Gebiete von Bauwesen, Handel und Verkehr, Gewerbe und Beruf.

Im Wortschatz des alltäglichen Lebens kann ebenfalls starker niederdeutscher Einfluß verzeichnet werden. Das Hausgerät, die Zubereitung der Speisen und die Kleidung wurden durch niederdeutsches Vorbild beeinflußt, was aus vielen niederdeutschen Lehnwörtern hervorgeht.

Aus dem Niederdeutschen übernommen sind noch die Benennungen einiger menschlichen Körperteile und Organe, Ausdrücke der Heilkunde und aus dem psychischen Leben des Menschen, einige Bezeichnungen für Spiel und Musik, Kunst und Bildung.

Schließlich stammt aus dem Niederdeutschen eine Anzahl von Bezeichnungen für Mineralien, Pflanzen, Tiere, Vögel und Fische.

Viele niederdeutsche Entlehnungen aus dem 16. und 17. Jahrhundert haben nur ein kurzes Leben in der Sprache geführt. Untergegangen sind zunächst Lehnwörter, die veraltete Begriffe und nicht mehr gebrauchte Gegenstände bezeichneten, dann aber auch Wörter, die entlehnt wurden, obwohl die entsprechenden estnischen Bezeichnungen schon zur Verfügung standen.

Ofters haben niederdeutsche Lehnwörter Wandlungen der äußeren Form oder der Bedeutung durchgemacht, einige Entlehnungen haben sich nur in Ableitungen und Lehnübersetzungen erhalten.

Manche aus dem Niederdeutschen stammende Wörter leben heute nur noch in der Mundart oder der Umgangssprache, sind als alte Wörter oder ethnographische Fachwörter bekannt.

Ein großer Teil der niederdeutschen Entlehnungen hat sich aber im Sprachgut eingebürgert und ist bis auf den heutigen Tag lebendig geblieben.